

СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1978 — 5(209)

А. ЛЮБЧЕНКО: ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

Г. КОСТЮК: ТРАГІЧНИЙ ФІНАЛ

О. СМОТРИЧ: ТРИ ОПОВІДАННЯ

Б. КОРДЮК: ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

Я. СУСЛЕНСЬКИЙ: УКРАЇНЦІ
В БОРОТЬБІ ЗА СТАТУС
ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

РОЗМОВА З ГЕН. П. ГРИГОРЕНКОМ

М. ПРОКОП: ЕВРОКОМУНІЗМ

"SUČASNIST" — MAI 1978

KARLSPLATZ 8/III 8000 MUNCHEN 2

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

ДО ПЕРСПЕКТИВ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

Мюнхен, 1977. 192 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. На тлі широкої аналізи політичних і соціальних процесів на Україні, зокрема русифікаційної політики Москви — від царських часів до теперішнього руху опору в УРСР — автор говорить про вигляди на майбутнє нашого народу в площині власнопідметности, про методи боротьби народу й про завдання української еміграції на тлі досвіду й дій інших еміграцій.

У своїй аналізі автор багато покликається на історичні документи, праці відомих політиків, істориків і соціологів та на статистичні дані.

Анатоль Камінський — автор таких праць: *На новому етапі* (1965), *За сучасну концепцію української революції* (1970), *Динаміка визвольної боротьби* (1973), *Між двома революціями* (1974). Ціна: 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1978

Ч. 5 (209)

РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавець обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ЙОГО ТАЄМНИЦЯ

(У 45-і роковини смерті Миколи Хвильового)

Аркадій Любченко

Десь із донецьких степів набігав цей вітруга, кидався у харківські передмістя, буйно мчав вулицями і, стиснутий, збитий, виривався несамовитим вихром на центральний майдан перед ВУЦВ'иком. У зверстистих зльотах роїлася хвилинами рясна заметіль — останні зусилля зими. Але сніжинки враз танули, асфальт на майдані мокро чорнів, ряботів капюжками.

Я поспішав у юрбі перехожих, такий же наїжений, як і вони, з піднятим коміром, з низько начоленим капелюхом, занурений у себе, байдужий до всіх.

Раптом вітер бахнувся мені в груди й примусив різко крутнутись, виставити на захист рамено. В той же час відчувся в рамені зустрічний сильний поштовх, остільки сильний, що я мимоволі затримався. Я вже обурено шукав нечому, що мене так зухвало чіпнув... аж упрост переді мною зовсім близьенько зяясніли великі карі очі. В них жевріла золота жаринка. Вії злегка затремтіли. Очі лукавенько звужувались, нерішуче мружились, і в куточках синяво-темних западин, що їх обрамляли, наростав жмуток стрільчастих зморшок, — очі, оповиті втомою, тепло й одверто сміялись.

— Ну, лайтесь, чого ж ви?.. Лайтесь, Аркадєо! — бовкнув із настовбурченого коміра трохи хрипкавий басок.

— Чортів вітер! — глухо бовкнув і я, розрядивши таким способом досаду та замішання.

Сорок п'ять років тому, 13 травня 1933 року, застрелився в Харкові Микола Хвильовий. Його смерть сприйняли в Україні та за кордоном (зрештою, теж у Кремлі), як протест проти організованого наступу Москви на український народ, головним чином, на його провідну верству та селянство. Це був час, коли пляновий і штучний голод в Україні досяг найширших розмірів, в результаті чого голодовою смертю померли приблизно чотири мільйони українських селян. У 45-і роковини цієї трагедії нашої нації передруковуємо з частинними скороченнями статтю Аркадія Любченка, що був учасником тодішніх подій та приятелем Хвильового. Стаття Любченка друкувалася в травні 1943 року у Львові в місячнику *Наші Дні* (ч. 5) у десяти роковини смерті М. Хвильового. — *Редакція.*

— Проклятий вітер! — у тон мені підхопив Хвильовий і, не послаблюючи хлопчакуватої задириливості, патетично докінчив дальшим Тичинівським рядком: — Нікого так я не люблю, як вітра-вітровіння! [...]

Невеличкий на зріст, але жиливий, учепистий, Микола раз-у-раз похапцем загортав поли свого чорного давно зношеного пальта. Давно знайомий, теж чорний притертий кашкет вугласто вигорблювався на голові. Микола, бувало, тицьне його недбайливо на голову, одним помахом нацупить і забуде, викликаючи потім жартівливі закиди товаришів. Лише якийсь час поносив він капелюха, приїхавши з закордону, та й залишив, замінив зручнішим старим кашкетом.

З-під сукняного козирка чітко проступали густі вигинисті, широко розкинуті, як орлині крила, і дуже рухливі брови. Смагляве обличчя, позначене кількома різними характеристичними зморшками, тепер на холоді виглядало ще темнішим і худорлявішим. Проте воно мало дивовижну властивість зберігати якийсь невловимий відбиток молодости, ясніло повсякчас унутрішнім відрухом енергії, веселкуватої сміливості, усмішкуватої задириливості. Тільки в куточках невеликих губ іноді стигла затятість, щелепи міцно стискалися і коротке підборіддя вперто кам'яніло.

Можна було, однак, не звертати уваги на загальні риси — все заступали й за все промовляли очі. Ці великі, справді прекрасні очі, темні, як лісові озера, бездонні, як саме життя. [...]

О, ці неповторні, незабутні очі Хвильового!

— Аркашо, звідки ж ви топаєте і куди? — спитав він, пересмикуючи за звичкою плечима й за звичкою ж хапливо торкаючи двома пальцями кінчик свого носа, наче б муху зганяв.

— Та йду оце з редакції. Навіть з кількох редакцій. Підрядився махнути на периферію, на села.

— На села? — сторожко, значливо перепитав він.

— Авжеж. Маючи офіційне відрядження, зможу вільніше пересуватись і зазирнути до найстрашніших закутків.

— Так, так. І писати, значить, будете?

— Ну, для редакцій, звісна річ, чимбудь відпишуся, там уже видно буде. А для себе... не можу я, розумієте, пропустити цього моменту. Хочу пересвідчитись наочно, що ж саме діється на тих селах, де ж саме корінь зла, звідки справді походять причини цієї катастрофи, цієї чорної весни... ну, і які зрештою, перспективи, чим може це все скінчитись.

Він ураз спохмурнів, узяв мене під руку, живосилом потягнув кудись убік.

Це була весна 1933 року, пам'ятна весна голоду. ЦК комуністичної партії, висловлюючи казенно-департаментське

співчуття знедоленому народові, обвинувачував у причинах голоду той же народ. Увесь агітаційно-пропагандивний апарат ретельно працював, щоб довести, ніби винен у всьому селянський консерватизм. Цей бо консерватизм не хоче сприйняти нових колективістичних засобів господарювання і породжує безоглядну руїниницьку ворохобню. Винен, мовляв, передусім куркуль. Винні свідомі шкідники, вороги народу, різні українські націоналісти, що прагнуть створити бурхливе замішання серед трудящих, викликати обурення проти радянської влади і, користаючи з обурення та безладу, здійснити свої "контрреволюційні" заміри. Цей примат настирно й всебічно обґрунтовувався, обростав щодня свіжими прикладами. Старанність агентири напружувалася до краю, виявлявся на всю широчінь агітаційний сприт і хист, властивий, як відомо, більшовикам.

І під навалюю доказів, під впливом талановитого політичного крутіства заходила в суспільстві розгубленість, неясне розуміння суті подій. Звичайно, багато хто за цією невтомною метушнею спостерігав нервозність, за директивною галасливістю вбачав щось підозріле і переймався дедалі тривкішим сумнівом. Росло непереможне бажання чільно наблизитись до явища, доторкнутись до нього власною рукою і, зірвавши облуду заглипаної мітинговости, збагнути незаперечне.

— Цікава річ! — збуджено промовив Микола. — Цікава, їй-бо... Ви мене випередили цього разу лише на кілька хвилин. Ви — з редакції, а я до редакції... і в тій самій справі.

Не пускаючи руки, він мене вів у протилежний моему спрямуванню бік, назад до редакції. Я механічно посувався за ним. Ніби ще раз ґрунтовно зважуючи, остаточно стверджуючи наше обопільне рішення, він підкреслено казав:

— Так, так. Треба конче там побувати, ознайомитись на місці. А куди іменно ви намірились їхати?

— Думаю спочатку в Лохвицький район. Заїду на цукроварню до Бичка, а звідти рушу по селах.

— Це добре — до Бичка. У Лохвиці, між іншим, тепер працює секретарем райкому Васильківський.

— Знаю. Той, що був секретарем на ХПЗ* і чимсь проштрафився?

— Він самий. Може вам пригодиться, бо хлопець хороший і українець.

Ми вийшли з майдану. Назустріч копичилися старі квартали Харкова з примхливою плутаниною вузьких вулиць та завулків. Відразу стало затишніше, відчулось полегшення.

---

*Харківський паровозобудівельний завод.

— Слухайте, Миколо, мені набігла непогана думка. А що, як би й ви туди поїхали?

— Е, цього разу вже я вас випередив. Учора була okazія, і я передав Бичкові цидулку, що, можливо, днями заскочу, — переможно, з веселеньким блиском в очах глянув він на мене і засміявся.

— Та невже? — зрадів я і з такою ж задиркуватістю злегка штурхнув його. — От здорово! Значить, їдемо разом! [...]

Я простягнув йому руку. Він пересмикнув плечима, невіразно чмихнув, зам'явся. Жучки-очі розгублено бігали, бігали...

— Добре, — хитнув згодом головою. — Подумаю. Сьогодні вам подзвону.

Я ще раз напосідливо зробив рух рукою, вимагаючи на знак попередньої згоди потиснення. І тоді між нас простяглась третя рука, довга й костява, жовта й тремтлива, як засохлий лист на галузці. Як той скручений лист, жолобком трусилась долоня з гачкуватими скоцюрбленими на холоді пальцями. Стиха прозвучав несміливий благальний голос:

— Згляньтєся, голубчики. Не на мене — на дітей...

Просила молода ще жінка, яку горе, видно, передчасно пристарило. З одягу, мови й недосвідченої поведінки зразу було знати, що це — звичайна селянка. Тут же стояло у доморобних свитках її двоє посинілих, лякливо наструнчених хлопчиків.

Таких голодуючих з'являлося в місті день-у-день більше. Влада розпорядилась не пускати їх до столиці, але це не допомагало. Вони однаково проходили найрізнішими способами, вони вже нестримним напливом сповняли квартали. З центральних вулиць і майданів їх брутально проганяла міліція, безсила, кінецькінцем, виловити таку безліч людей. Тому вони покрадьки, тихцем, мов прокажені, тулилися на зубічних другорядних вулицях. Їм бракувало професійного жебрацького хисту, і часто, просили вони без слів, одним лише незграбним судомним жестом або відчайним кричущим поглядом. От і ця жінка стояла, не зігнувшись, стояла навіть дещо гордовито, а простягнута її рука стрімкла неприродно, мов чужа. Тільки очі горіли мукою.

Хвильовий вихопив з кишені гаманця, згріб усе, що було в ньому, і віддав. Я теж віддав. Жінка здивовано вклонилась, повільно відійшла. Слідом за нею, цупко тримаючись за поли, подріботіли приголомшені містом і лихом діти.

— Вона перша має право на хліб, бо сама його робить, — сумовито зронив Хвильовий. — А вона при соціалізмі шматочок хліба просить.

Він дивився у натовп, де важко пленталась жінка, і раптом з розмаху рубнув кулаком повітря.

— Ех! — стогітно вирвалось з його грудей, але тут же опану-

вавши себе, він приглушено, злісно крізь зціплені зуби витиснув: — Нікого так я не люблю... як вітра-вітровіння.

— Його шляхи, його боління, — продовжив я наступний рядок.

Микола знову поглянув у натовп, де зникла жінка, і, додумуючи щось своє, подав мені руку.

■

Ми жили на Барачному провулкуві, у новому великому будинку, спеціально призначеному для письменників, що промовисто звався "Слово". Хоч помешкання тут визначалися догідністю, зате примусове життя в цій "позолоченій клітці" дуже гнітило. Люди, які щодня зустрічалися в редакціях, видавництвах, клубах на безнастанних і обов'язкових нарадах, комісіях, зібраннях, конференціях, пленумах, люди, які вже давно обридли одне одному, або належали до нарізних і часто ворожих літературних таборів, — мусіли перебувати під одним дахом, наче в казармі, не почувуючи себе навіть удома достатньо вільними. Кожний крок, кожний вчинок легко контролювався першим-ліпшим сусідю, голос якого досить виразно бренив за стіною. І тому в цьому зовні імпазантному будинку, в його просторих ясних кімнатах здебільшого ходили навшпиньках, ніби по гарячому, і говорили тихо, мов на кладовищі. А коли трохи згодом того ж року почався несамовитий розгром української літератури; коли довкола будинку вдень і вночі відверто, аж зухвало застовбичили сутулуваті енкаведистські шпики; коли державна аґентура дедалі настирніше взялась учащати до цих чистеньких приміщень, грубо руйнуючи стіни, зриваючи долівки, нишпорячи за всякою нелегальщиною; коли мешканці ретельно заходилися палити й нищити свої рукописи до найдрібнішої нотатки; коли арешти пожильців нечувано зросли й звідусіль залунали скорботні ридання їхніх родин; коли невдовзі чимало квартир спорожніло, пустивши своїх хазяїв у темрючну безнадійну безодню, — цей сірий історичний будинок дістав нову назву "крематорія", що міцно й назавжди прикипіла до нього.

Хвильовий жив на третьому поверсі "крематорія" і, пізнавши мої кроки на сходах, загодя відчинив двері, ждав уже на порозі.

На ньому був зношений, але зручний мисливський одяг: величезні болотяні чоботи, що їх ми кілька пар якось разом придбали для нашого гуртка мисливців, засмальцьована військова уніформа та геть поруділа шкіряна куртка ще часів громадянської війни. Приблизно те ж саме мав на собі я, тільки замість куртки зодягнув шинелю.

Він попросив пробачення, що не встиг допакувати свого наплечника (якусь хвилинку доведеться заждати), і гостинно

підморгнув у бік блискучої карафки на столі (якусь, мовляв, чарчину слід хильнути перед дорогою). Від чарки я відмовився, хоч він натискливо припрошував. Нараз, махнувши на мене рукою, мовби на людину пропащу, сприкрено відійшов, заповзявся хутчії ладнати наплечника.

Тоді з сусідньої кімнати непомітно, одним лише відрухом голови покликкала мене Юлія Уманець, його дружина. Коли я наблизився, вона обережно причинила двері, пошепки заговорила:

— Я така рада, така рада, що саме ви з ним їдете. Ах, йому знову щось почалося. Дивіться ж, стримуйте його, бережіть його. [...]

Від "крематорія" шлях нам ліг повз клініки до знаменного в усьому Союзі хмарочоса — Будинку промисловости. Там сіли до автобусу і по якійсь чвертьгодині вже окунулись у метушню та сморід Південного вокзалу.

Здавалось, що вся Слобожанщина зрушила з місця, вчиняючи велетенське переселення. Юрми людей чорним плавом затоплювали привокзальний майдан. Міліція охриплими голосами погрозово гукала на них, збивала тісними купами до стін. А вони збайдужіло, механічно, як покірливий табун, горнулись одне до одного, суцільними лавами відхитувались то в той, то в той бік.

У самому приміщенні по всіх просторах залах, коридорах, переходах і сходах купчилась їх така безліч, що ніде було ногою ступити. Жінки, чоловіки, дорослі, діти... Впереміш в вузлах, де зберігався немудрий скарб. Упереміш з натоптаним брудом, з ядучим пахом поту й прокислого одягу. Серед безнастанного гнітючого гудіння голосів, серед стражденної втоми й тривоги. І над цим загноєним людським мурашником, у сивій сутіні задушливих випарів неначе коливалась потворна химера, неначе розп'ялась невблаганна примара погібелі. Куди мандрували вони? Що ждало їх там, попереду? Вже вкупі з голодом з'явився неодмінний його супутник — червний і плямистий тиф. Вже день при дні більше й більше падало жертв, і зокрема Харків, могутній Харків, змобілізувавши всі свої засоби для боротьби з епідемією, не міг умістити величезної кількості хворих.

Завдяки особистому знайомству з одним старим залізничником, нам пощастило добути окреме купе. Ті ж численні юрби людей приступом брали потяг. Були докраю збурені. Пхалися навмання, грубо лаялись, бились, душили одне одного, губили в шаленому вирі своїх рідних, про все забуваючи, всіх і все проклинаючи, — аби тільки потрапити до вагона, де вбачався їм єдиний порятунок. Потяг рушав переповнений, а товпища відсталих чіплялись останнім засліплено-диким похватом. Вони зривались, відкинуті байдужою потугою машини, і часто падали під вибух

зарізаного зойку. Падали, зім'яті найближчими ногами або розчавлені чавунним човганням коліс.

Трохи зблідле обличчя Хвильового з міцно затиснутими щелепами було непроникливе, застигле, як маска. Він мовчки ліг, затопив незрушимий погляд у стелю. Я розумів його. Я теж тихцем сів у кутку, і наше тяжке мовчання тривало, аж поки прийшов контролер. [...]

Провідникові вагона, який його супроводив, він зробив зауваження, що в купе брудно.

Невдовзі повернувся провідник із віником та ганчіркою. Похмурий, зачухраний, з присадкуватим лобом і виразом сонливим він на перший погляд справляв враження людини обмеженої і знеможеної. Він не стільки прибирав, як тупцявся та нарікав. Було тут чимало прикрих підозрілих закидів на адресу вимогливого начальства і ремствувань на власну лиху долю. Потім, не знаходячи відгуку, він скерував рясні докори на голодуючих, на їхню анархічну поведінку.

— Несознательний народ, — бідкався він клишоногим малоросійським жаргоном. — Тучою валить, трощить, як та банда — і нікаких гвоздей! Опять же, сказать, грязь розносять, заразу. Істине слово, не народ, а якісь паразити.

— Народ тут не винен, — зауважив я.

— Воно, конешно, і то правда, — охоче, поспішно погодився провідник, присівши на краєчок лавки. — Таке сомненіє кругом почалося, така розруха, що прямо ума не прикладеш. І що воно, товаришу, буде? Чим воно, по-вашому, кончиться? Га?.. Мовчите? Видать, що й вам трудно висказатися. А я так своїм дурним розумом пінімаю, що тут не люди винні, а власть.

Його біляві коротенькі вії часто заморгали, ніби він напружено міркував і вичікував від мене потвердження. Потвердження не було. Провідник зам'явся, зідхнув. Зиркнувши на горішню лавку, де в тій же позі мовчазно лежав Хвильовий, він трохи сум'ятно підвівся, взявся за клямку. Але не вийшов. Кортіло продовжити розмову. З достатнім спритом, з хитреньким увертом знову посипались нарікання і, як вислід, прийшло знову до прямого звинувачення влади. Цього разу вже відверто говорилося, що влада обдурює, знущається, що партія душить...

— Е, дядю, я бачу, що ви сознательний, — лагідно перебив я його.

— Ну, конешно.

— ...сознательний контрреволюціонер, — докінчив я своє речення.

Стало тихо. Провідник завмер з розтуленим ротом. Вигляд мав стільки ж розгублений, як і кумедний. Згори нараз розко-

тився нестримний сміх. Микола реготав так заохотливо, що годі було й мені самому стриматись.

— Ну, й шутильники ви, бачу, ей-право, — викрутився службовець, посміхнувшись і собі. — Але такими словами шуткувати не помагається. Я з вами, так сказати, по-свойському, а ви...

— І ми по-свойському. Коли б ви були несознательний, я вас ще переконував би, доводив би вам. Але ж ви, бачу, цілком сознательний товариш, ще й, може, партійний.

— Партійний чи не партійний, то неважно. Тільки я малограмотний, а ви, сказати, образовані. А проте ви мої помилки піддержували. Факт! То хто ж із нас котрреволюціонер виходить?

— Виходить — той... хто виходить, — встав я, шарпнув двері й вказав йому на поріг.

Провідник засмикався, збентежений новою несподіванкою.

— Позвольте... — спробував він заперечити.

— Не дозволяю. Нікакіх гвоздей! — рішучіше запропонував я.

Він щось хотів іще сказати, але натомість хекнув, безпорадно бликнув, пішов.

А Хвильовий сміявся. Хвильовий стемнів усім тілом.

— От протоплазма? І як вам вистачило на нього терпіння?

— Що ж... вивчаємо поглиблені процеси соціалістичного будівництва.

Говорили потім довго й багато. Говорили про ганебну систему державної безпеки, де майже половина населення стежить за другою половиною. Говорили про російську "тюрму народів", про затхле московське нутро, що намагається тепер прикриватись червоним, а все ж рязано-тамбовським сарафаном. Про тупець, у який зайшла революція, і зміщання, збуржуазнення, патологічне переродження провідної комуністичної верстви. Про її явну неспроможність здійснити заповітні гасла соціальної справедливості й усебічного поступу, а також явну неминучість новітнього Термідору. Про український народ, затурканий, поглумлений, з частково вивихнутою душею, з обдарованою, але напівзраненою, напівспантеличеною і завжди роз'єднаною інтелігенцією. Про багато дечого ще говорили (докладніше доведеться нагадати іншим разом), сперечалися, пристрасно одне одному доводили й трохи романтично мріяли під монотонне постукування коліс.

У купе стало хмарно від цигаркового диму. З головою згаряченою та обважнілою вийшов я до тамбура, де крізь розбиту шибку середніх дверей текла степова прохолода. Потяг якраз зупинився перед закритим семафором, було тихо, і тоді вчувся десь поблизу протяжливий плач. Серед нічної сутні на буферній площадці між вагонами я помітив тьмяні обриси людей. Я спитав. Плач сполохано урвався. Нашорошені постаті не ворухнулись. А

згодом знову захлипало скавуління. Я попросив не лякаться, ще раз поспитав, хто ж там і чого скимлить? Несміливий чоловічий голос з дальшої відстані пояснив, що це хлопчєня вболіває за втраченим батьком. За хвилинку я вже ліз буферами на площадку, де в різних небезпечних позах учеписто сиділо чоловіка з п'ять і поміж ними, нацупивши ряднину на голову, скулився та скиглив хлопчик. Щойно спробував я підвести його, щоб забрати до вагона, як він брусувато відсахнувся, уперся, заплакав ще дужче. Тільки після довгих умовлянь, після настирних заохочувань з боку сусідів пощастило зрушити його з місця.

Хвильовий зустрів нас зраділо, заходився відразу годувати вихростого кирпатенького гостя, який продовжував кулитись і позирав сторожко, набурмосено, мов те вовчєня. Але Микола зумів так вдало підгорнутися до нього, виявив стільки ніжності й теплоти, що дуже швидко зогрів це маленьке і вже затиснуте в кулачок серце. Виявилось, що батько малого загубився на передостанній станції, де вони цілою родиною силкувались пропхатись до вагона. Згадавши за батька, хлопчик знову скривився, заплакав.

— Чекай, кирпоносику, зараз пошукаємо твого батька. Не тужи, знайдемо батька! — весело запевнив Микола, зірвався на ноги і, перш ніж я встиг його перепитати, вискочив за двері.

Яка ж невимовна була наша радість, коли він згодом справді привів батька! Він на ходу потягу нишпорив по всіх вагонах і врешті натрапив на людину, що своєю чергою розпачливо пошуквала за дитиною. Вкупі з батьком прийшло ще двоє старшеньких дівчаток. Сяк-так розмістилися в тісному купе. Щастям сповнений хлопчик горнувся до літнього, побитого рясними зморшками селянина, а той все гладив його невкладистою шкарубкою рукою і повільно розповідав про своє горе. Працював, мовляв, хазяйновито, зобов'язання перед державою виконав чесно, додатковий хлібний податок відміряв старанно, новий додатковий хлібний податок ледве знатужив, зібравши останні крихти, а вони, представники влади, ще та знову ще вимагали хліба. Де ж того хліба взяти, коли сам сидиш на остюках, лушпинням давишся? В їхньому селі більша половина хат спорожняла. Хто від жолудів та макухи спух, помер, а хто пустився берега на відчай душі, жєбрати подався. У нього особисто дружина померла. Лишився з трьома дітьми, хотів був примістити їх у сестри на Полтавщині, аж і сестра не сьогодні-завтра Богу душу віддасть. Тепер їде він на Поділля, де кажуть, ліпше людям ведеться. Хочє там в одному селі під Кам'янцем пошукати на певний час ласки у свояка.

Двері розчинились. На порозі з'явився провідник.

— Посторонніх пуцать воспрещаеться, — суворо проголосив

він і скомандував до наших гостей: — А-ну, братва, витрясайсь отсюдова!

Ми запротестували, пояснили, що ці люди доїдуть з нами тільки до Ромодану, — отже, нічого здіймати галас, раз ми, хазяїни купе, не заперечуємо.

— Посторонніх пущать воспрещається, говору вам! — зухвало повторив провідник, посилаючись на силу закону.

Хвильовий пересмикнув плечима, підтягнувся, попросив ще раз не турбувати присутніх. Він брав на себе цілковиту відповідальність за маленьке порушення залізничних правил і пропонував доплату за випадкових пасажирів. Він спробував також вплинути на службовця психологічно, покликаючись на його людяність, на властиві, мабуть, і йому особисто батьківські почуття.

— А я вам руським язиком говору: посторонніх пущать воспрещається! — тупо випалив службовець і заміристо шарпнув селянина: — Витрясайсь отсюдова!

Хвильового наче пружиною підкинуло. Скочивши, блискавичним похватом згріб він провідника за рамено й прошепотів надсадно в самісіньке обличчя:

— Хам! Не смій!...

Він був страшний. Бліді губи скривились, очі буяли розхристаним гнівом. Вся істота нап'ялась, готова до різючого удару. І цей удар напевне стався б, коли б провідник хоч трошки виявив опір. Ні, його докраю приголомшила сміливість і сила. Він знітився. Він пополотнів, чимраз осідав, ставав низеньким, маленьким, нахилиючи праве рамено, в якому, видно, явився нестерпний біль.

— Геть звідси! І поки я їду, щоб тут і духу твого не було.

Провідник безшумно вислизнув. До самого Ромодану ніхто нас більше не турбував.

У Ромодані з великими труднощами добули ми для наших знайомих квитки на дальшу їхню путь. Ми поділились з ними запасом харчів і попрощали їх з гіркотним відчуттям, що наша допомога — мізерна крапелька в бурхливому морі, хвилі якого вщерть затоплювали і цю станцію. [...]

Уранці ми вийшли на першому за Лохвицею перестанку, де містилась нова цукроварня ім. Сталіна. Років два тому її збудували чеські спеціалісти, і визначалась вона на весь СРСР суцільною механізацією процесів виробництва. Директором тут був старий робітник-цукроварник, колишній матрос, Чорноморської флотії, людина з міцнющим здоров'ям, ясним розумом і органі-

заторським хистом, — той самий Бичок. З ним познайомилися ми ще раніше, коли приїздили до Лохвиці цілою бригадою (Хвильовий, Вишня, Ірчан, Каляник, я) на літературні виступи і полагоджували одночасно справу придбання для письменницького колективу спорожнілої вілли Туган-Барановського в селі Луці.

Бичок дуже гостинно прийняв нас. Другого ж дня завітав із Лохвиці Васильківський. Обое багато розповідали про те, що діялось у районі, наводили численні свіжі приклади. Вже були, як виявилось, відверті самочинні виступи проти влади, рішучі спроби захоплювати насінньові фонди, грабувати перше-ліпше майно. Були щораз частіші вбивства представників влади, були у відповідь жорстокі покарання і знову ж у відповідь — ще гостріший спротив, збройні групові контрвхватки. Було чимало випадків людоїдства, і начальство губилося: чи робити показові суди з розстрілами на місці, чи краще замовчувати ці факти, щоб уникнути зайвого збурення пристрастей? Були безнастанні втечі наосліп, навмання, і раз-у-раз нові ясні трупи по дорогах. Були своєрідні прояви родинного благородства і різні способи самогубств. Було неймовірне безладдя, безнадія, відчай. Був жах. [...]

Охопивши голову руками, Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив. Але дещо особливо привертало його увагу, він зацікавлено перепитував і заходив глибше у розмову. Басок його спочатку звучав помірно, речення наростали з підкресленою чіткістю, а думка тим часом розкрилювалась ширше, злітала сміливіше, сягала захватної височини. Він схоплювався на ноги, починав прискорено ходити, уже розмашисто жестикулював, уже чорна чуприна за кожним порухом здригалась, очі займались полум'ям пристрасти, нагнічені слова поспішали, деколи заскакуючи одне за одне, але не порушуючи ясної послідовності думки. І він, такий звичайно скромний та зовні непоказний, в ці хвилини відразу виростав, велично підносився понад гурт. Ні, це не була магія добірної красномовності, — зовсім ні. Щось більше, істотніше було — могутність духу, що ширяв незаймано, глибинна органічна сила, що владно привертала до себе, брала в полон, проймала збудним трепетом, який назавжди лишав по собі слід. Це була виключна загадкова його властивість, його таємниця. Хвильовий надхненно хвилювався і хвилював інших.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну "єресь" і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на часинку "єретиками". Колізія тільки починається. Ця сталінська

п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: "Годі! Завісу!"

Так, пам'ятаю, свого часу бігав він у тісній кімнатці на Лимарській вулиці, зненацька зупинявся серед клубкувань тютюнового диму і вперше тоді проголошував сакраментальне гасло: "Геть від Москви!". Він завжди перший умів відчутти те, що хаотично починало нуртувати довкола, умів схопити суть, ясно й лаконічно синтезувати її, обертаючи в рушійний чинник, що швидко гуртував відданих однодумців.

Тому саме в нього зародилась ідея створення півофіційної студії "Урбіно", що збиралась у нього ж на квартирі і була прообразом ВАПЛІТЕ. І саме він, тільки він міг бути надхненником і творцем славнозвісної Вільної Академії, засудженої потім владою, як організації "контрреволюційної". Він же, проникливий і невідступний, знайшов дальший вихід у видаванні "Літературного Ярмарку", де під маскою співробітництва правохірних літературних писарів і гайдуків фактично продовжувалась лінія ВАПЛІТЕ. А коли і "Ярмарок" розгромлено, не хто інший, як передусім він спричинився до народження "Пролітфронту", де так само затушковано існували далі традиції й засади ВАПЛІТЕ. Невдачі й труднощі ніколи його не зупиняли — навпаки, спонукували до активнішої дії. Досить притомлений тяжким життям, він проте не розчаровувався. Він твердо вірив у сонячне майбутнє України, лише намагався не обдурювати себе й інших щодо сучасного її "хождіння по муках".

Так і тепер, кидаючи виклик, одночасно застерігав він — оцей допитливий, непогамовний, "м'ятежний" Микола, в якому завжди ми вбачали кришталеве, але розіп'яте жорстокою дійсністю українське сумління.

Через кілька днів, остаточно накресливши собі плян, ми рушили на села. Заводська бричка поволеньки сунулася зболюченим шляхом і тільки над вечір почала наближатись до першого нашого об'єкту — Гамаліївки. Ліворуч неподалецьки видно ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязоті. Візниця пояснив, що то голодні вибирають торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянин торжествує, — з гіркою ж іронією нагадав Хвильовий Пушкінського вірша.

Цей рядок любив він часто наводити в глузливому тоні, міняючи залежно від пори року початкове слово, навіть мотив для нього дібрав характеристично московський. Але мені спали на

думки зовсім інші улюблені його рядки з Горація, бо я вже помітив, що в ньому накипає гнів:

— "В години розпачу уміє себе стримати, і в хвилі радості захочу супокій"...

Микола мовчав, пустивши голову. Потім, зіздхнувши, прокидаючись з гризотної задуми, додав:

— Так, так... "однаково прийдеться умирати — о, Деллію коханий мій!"

У надвечірній степовій тиші лунко чвакали копита коней, засмоктвані глевкою багнукою, і тороплено кляхкотіли, захлинались колеса. Дорога, посмугована коліями, де в слідах шин стояла вода, бралась легеньким рожевим відтінком. Заходило сонце, кипіло в розпаношеній навалі хмар, окрайці яких займались і тліли, роздимлюючись на все небо злото-попелястою млою. Такі хвилини в природі навівають відчуття стихійних зрушень, щось близьке до кінця світу.

— А помирати, мабуть, не страшно. Як ви думаєте? — спитав Хвильовий.

— Залежить, бачте, від обставин. Я, правда, кілька разів стояв перед смертю, але... як би це вам точніше сказати?.. не встиг я злякатися, бо думав тільки про життя. Вся істота була змобілізована й запаморочена тільки цим одним прагненням.

— Ну, так. Коли смерть підкрадається зненацька — інша річ. А коли ні? — і він ближче прихилився до мене: — Помирати, друже мій, все ж таки страшно. Будьмо чесні, маймо мужність признатися. Все ж таки помирати дуже страшно.

Сказавши це, чомусь засум'ятився, сіпнув, за звичкою, плечима, торкнув пучками носа, мов би муху зганяв. Видно, був невдоволений на самого себе. І щоб перемінити тему розмови, вернув до староримських поетів, перекладених Зеровим. Піднесено вихваляв Зерова, далі звів мову до епохи Відродження, перехопився згодом до "азіятського ренесансу", гостро критикуючи сучасність.

— От вам і діялектика! Азіятський ренесанс обертається на своє рішуче заперечення. Яка моторозна реакція, депресія, яка глуха яма! Ми фактично — в модернізованій тюрмі. І література наша корчиться в казематі, задихається від всеросійської "параші". А за дверима невсипущо вартують, пильно позирають в "очко", грубо погейкують вкупі з різними Смердюковими та Свідригайловими свої ж ріднесенькі хахли, оті різні Яковенки, Пилипенки, Микитенки, Кириленки, енки, енки... браття-Каїни, наймані вбивці! Але доля їхня найгірша. От побачите. Крім ганьби, где їх неминуча загибель. Їх використовують, скільки треба, і потім, як негодящий балаяст, викинуть за борт, конче знищать. От побачите.

Гамаліївська сільрада була вже телефоном попереджена про наш приїзд. Нам дали окрему кімнату в просторій хаті селянина-садівника. Хазяїн по першому ж слові накинувся на нас із жадібними запитаннями про Харків, про заходи уряду супроти голоду. Цей літній досвідчений і заповзятливий чолов'яга зумів якось заціліти з родиною, навіть коровчину зберіг. Тож і ночував у хліві, добре озброєний та міцно забарикадований, готовий до боротьби на життя і смерть, мов той давній степовик на відрубному хуторі. З його власної розповіді стало ясно, що вже три чверті села нема. А коли ми пізнього вечора вийшли у двір, вразила нас цілковита темрява і надзвичайна тиша. Давно зужито останню краплю гасу, давно з'їдено всіх кішок і собак. Не село бовваніло перед нами, а німотне гробовище, де частково ще затримались живі мерці.

Другого дня бачили ми, як ці тіні людей, що хиталися від вітру (переважно жінки), працювали в полі. Вони орали й сіяли, використовуючи здебільшого корів, таких же висохлих, нужденних, як і хазяї. Вони самі впрягалися, заступаючи худобу, відбуваючи незаслужену каторгу, — і в цьому був несвідомий, але кричущий протест. Рештками зусиль мужньо хапалися вони за життя, — і в цьому був своєрідний героїзм, дивовижна українська життєздатність.

Ми ходили по хатах, допитувались, додивлялись. Ми чули, як людина благала в людини зернятко, одне лише зернятко, щоб закропитися, і, не діставши його, злісно, аж погрозово, зверталась до неба:

— Господи, за що ти борешся зі мною?

І ми бачили, як він і вона свідомо повагом лягали поруч на полу або на печі, з понурим викликом заплющували очі, ждучи кінця.

Потім довгими самотніми вечорами ми ділилися з Миколою нашими спостереженнями й думками, що раз-у-раз виходили далеко за межі дня. Але двома-трьома словами про це не скажеш. Доведеться колись окремо розповісти про ті незабутні вечори в Гамаліївці.

Я несподівано захворів. Перші кілька днів кріпився, помовчував, однак хвороба силоміць валила мене і врешті зовсім повалила. Хвильовий заметушився, почав телефонувати до цукроварні й до Лохвиці, вимагаючи швидкої допомоги. На жаль, дороги занадто розкисли й попсувались, підїхати до нашого села, відмежованого, як острів, було нелегко. Аж через півтори доби ледве притяглось із цукроварні вантажне авто, і лікар, що приїхав ним, відразу виявив у мене плямистий тиф. Десь на вокзалах, у стисковій й бруді закралась ця серйозна загроза. Але я постарався сприйняти її спокійно, — принаймні, знав уже, що саме зі мною діється і що діяти треба. Та зовсім інакше поставився Микола. На

взір він теж намагався бути спокійним, проте цього разу не щастило йому довершити витримку, так наче захворів він, а не я. Він поспішно шепотівся з лікарем у кухні, сновигав безладно по кімнаті, присідав обережненько на моє ліжко, поправляв без потреби постіль, доторкався до мене лагідно з виразом ніби провинним і водночас дуже співчутливим. Сильна людина і материнська ласкавість — це поєднувалось незвично, звучало трепетно, діймало зворушливо. [...]

— Слухайте, Миколо, — попросив я підійти ближче. — Тиф, як відомо, річ досить вередлива, лукава. Отже, на всяк випадок, коли б сталася зі мною неприємність... — і я коротко висловив свої побажання, що слід було б зробити з моїми творами, де і як мене поховати.

— Злякався, значить? Ех, ти!.. А ще запевняв: не страшно.

Він примружився з такою убивчою іронією, що я мимоволі знітився, відчув себе ніяково. Найбільше вразило мене оце "ти", бо з приятелями своїми (навіть з найбільшим другом Мишком Яловим) він завжди був тільки на "ви".

— Значить, так... запам'ятаємо, значить. Але тепер слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба ми вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір усьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте. А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга.

Він пересмикнув плечима, почав ходити по кімнаті, чимраз енергійніше жестикулюючи, переймаючись завзяттям, що позначалось передусім в очах, у великих, багатомовних, племенистих очах.

— Правда, — зупинився він на хвилинку застережливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслуговує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому цілком ясно, що актом смерти можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутністю в житті. Такі випадки, повторюю, можуть бути, але тільки окремі випадки. І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути конче цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю. Все залежить від того, що нам скаже, що прирече великий обов'язок. І якраз ми, а також всі ті, що з нами, мусимо жити. Жити й діло робити. Сьогодні зокрема обставини склались так, що треба перш за все зберегти себе фізично. От найголовніше завдання. І я прошу вас, я наказую вам це завдання виконати. Чуєте? Конче жити. За всяку ціну жити.

Нічим не погребувати, аби жити! Лихо звідусіль повело на нас сильний наступ, а ми, звичайно, маємо поставити найсильніший спротив. Хто кого? І хоч у даному разі ви залежите від небезпечної хвороби, але багато важить, чи вірите ви в перемогу над нею. Невже не вірите? Та коли б навіть ви не вірили, то я вам кажу: ви переможете. Я вас запевняю: ви будете жити. Чуєте? Ви мусите жити!

Слова йшли на мене, як невідступна сила. Слова відчутно лягали на серце.

Я їх сприймав із задоволенням, дедалі більше упокорюваний значливим змістом, якимсь гіпнотизуючим впливом.

Я вже не сумнівався, що ця хвороба — тільки тяжка пригода на моєму шляху і що я, хоч би там що, а не помру.

— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився наді мною Микола, — що не все між нами сказано. Є одна дуже важлива річ. Є одна таємниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її відкрити. Не можу — цілком природно. А видужаєте — скажу.

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.

Моршин, квітень, 1943

ТРАГІЧНИЙ ФІНАЛ

До 45-річчя від дня смерти Миколи Хвильового

13. V. 1933 — 13. V. 1978

Григорій Костюк

Вероніка сказала:

— Демо! Ти мистець революції, а от "сьогодні" ти й не напишеш, тому що "сьогодні" є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння.

М. Хвильовий. Силуети

Наближалось щось гірше ніж героїчне терпіння. Це був уже шлях на Голготу. Не знаю, чи М. Хвильовий у час ліквідації ПРОЛІТФРОНТУ ясно усвідомлював уже, куди котиться його особиста зоря. Але доля його однодумців, доля більших і менших талантів, що їх об'єднував ПРОЛІТФРОНТ, його доглибинно хвилювала. Як і в критичний момент ліквідації ВАПЛІТЕ, коли він негайно покинув Відень і приїхав до Харкова з думкою бути серед своїх друзів-однодумців, щоб вони не розгубились, не розпорошились, не втратили надії, так і тепер, у набагато критичнішій ситуації, коли його організації наказали не просто ліквідуватись, а ввійти в організацію, з якою він довгі роки вів завзяту боротьбу, — Хвильовий, зціпивши зуби, очолив цей ліквідаційний процес і доклав всіх зусиль, щоб з гідністю впровадити всіх членів ПРОЛІТФРОНТУ до ВУСППу. Коли ж секретаріят ВУСППу підійшов до справи пролітфронтівців селективно (напр., не було спочатку прийнято до ВУСППу М. Куліша, О. Вишню, Ю. Яновського та ще декого), то Хвильовий на перших спільних зборах з ВУСППом 24 лютого 1931 року виголосив знамениту своїм дипломатичним ходом промову. Ця промова зовні скидалася на дуже партійно витриману й самокритичну, а насправді, своєю тенденцією, своїм

Друкуємо кінцеву частину вступної статті Григорія Костюка до п'яти-томника творів Миколи Хвильового, що виходить у виданні Об'єднання українських письменників "Слово" й Українського видавництва ім. В. Симоненка "Смолоскип", яку, на наше прохання, автор ласкаво передав нам до публікації. — *Редакція.*

підтекстом була обороною чести ПРОЛІТФРОНТУ й ультимативною вимогою, щоб усіх пролітфронтівців було прийнято до ВУСППу. "Певний я, — кінчав він свою промову, — що за короткий термін поза ВУСППом не залишиться жодного з колишніх пролітфронтівців. Не в інтересах пролетарської літератури... відштовхувати від себе творців, які хочуть цю ж таки пролетарську літературу творити".*

Це мало свій вплив. Унезабарі справді всіх пролітфронтівців (за винятком тих, що самі не побажали вступати) прийняли до ВУСППу. Хвильовий розумів, що в тих умовах письменникові залишитися поза організацією означало приректи себе на творчу смерть. Тому він так боровся за, здавалось би, таке елементарне право для всіх своїх послідовників. Йому однаково боліло, як за широко відомого драматурга М. Куліша, так і за нікому ще не відомого, але талановитого початкуючого поета-робітника Івана Калянника. І це право він обстоював. На більше вже не мав ні сили, ні колишнього авторитету. Двері у вищі політичні сфери відтепер були вже для нього замкнені.

Він відчував і гостро переживав процес штучної ізоляції, яку навколо його особи і його творів поступово створювали. Він пробував це розвіяти чи нейтралізувати своєю творчою активністю. Як Тичина в поезії (*Чернігів*, 1931), так він у прозі намагався свій талант і досвід поставити на службу сьогодення, на службу спрощених сучасних літературних вимог. Він пробував створити ілюзорне примирення з жорстокою дійсністю через творчість, і цим шляхом виграти час. Він пише цикл нових оповідань на дуже сучасну "виробничу" тему: "Майбутні шахтарі", "Останній день", "Про любов", "Щасливий секретар" тощо. Він їде на села Полтавщини й Харківщини. Приглядається до життя. Пише пропагандивні нариси "По барвінківському районі", "Бригадир шостої" тощо. Ці речі друкують, але погідних умов навколо нього не створюють. Хмари над його головою все густішають. Давнішу його творчість ігнорують. Це він сприймав особливо боляче. І він вирішив тут опонувати фактами. Зібрав і по-новому упорядкував два томи своїх новель і запропонував до видання в ДВУ. Але тут "нову лінію" вже добре знали. Перевидавати старі твори відмовились. Ситуацію врятувало кооперативне видавництво РУХ, яке ще не було опановане микитенківцями. Воно приймає до видання обидва томи. На початку 1932 року виходить перший том цих вибраних творів М. Хвильового, у мистецькому оформленні

**Літературна газета*, 30 березня 1931, ч. 10. Скорочений стенографічний звіт загальних зборів Харківської організації ВУСПП, 24. II. 1931. Промова тов. М. Хвильового.

Анатолія Петрицького й за редакцією самого директора РУХу А. Березинського. Поява цієї збірки була для М. Хвильового не тільки своєрідною формою протесту проти ігнорантів його творів, але й одночасно його єдиною тоді трибуною. Тому він сам написав передмову до цієї збірки, а до кожного оповідання — короткий, а інколи, навіть, полемічний, коментар. З гідністю, стримано, але з помітним внутрішнім обуренням він обвинувачує "не в міру дбайливих критиків", що в останні роки закреслюють "мало не весь мій попередній... творчий шлях пролетарського письменника". Він висміює тих критиків, що пробують писати про його сучасні твори як про "пролетарського початківця, який допіру повернувся з ваплітівської еміграції". Він цитує слова німецького критика на том вибраних його оповідань, що 1931 року вийшли німецькою мовою. Німецький критик (*Бюлетень експресних інформацій*, ч. 4, 1932, Інсбрук) прихильно писав, що це дуже рідкісне явище серед письменницьких талантів, коли всі десять оповідань, як у збірці Хвильового, не подібні одне на одне. Він (критик) зауважив також, що на "розкішній сатирі Хвильового" помітний вплив англійських гумористів (Свіфт). "Навіть у перекладі, який, коли судити з передмови, значно послаблює вартості українського автора, кожне поодиноке оповідання становить маленький шедевр (Meisterwerk), якому з письменницького боку мало що можна закинути".* Нарешті Хвильовий, навмисне процитувавши висновки німецького критика, що хоч книжка високомистецька, але для загальних бібліотек не надається, бо "комуністична", запитує: хто ж має рацію? Чи буржуазний рецензент, чи ті радянські критики, що заперечують його давніші твори? У коментарях до окремих своїх новель він при кожній нагоді ущипливо реагує на примітивізм тогочасних "критичних бригад", що так безславно діяли в ті роки. Він брав їх на сміх, цитуючи іронічний вислів Майка Йогансена: "Не знаю точно, чого хотіли від мене рецензенти — очевидно вони мали рацію, раз їм поручили писати — але дуже хочу виправити свою лінію — очевидно неправильну, раз на неї написали рецензенти, бо їм же доручили писати рецензію".** У цих стриманих оборонних, а інколи й наступальних нотатках вчувалося ще де-не-де відлуння колишнього Хвильового-полеміста. Але тільки далеко відлуння. Крикнути на повний голос він вже не міг. Його каяття й відмовлення від поглядів доби ВАПЛІТЕ не принесло йому ні щирого

---

*Всі цитати взято з: М. Хвильовий, *Вибрані твори* (РУХ, 1932), т. I, передмова, стор. 5, 6.

**Там само. Коментар до оповідання "Щасливий секретар", стор. 289.

признання, ні довір'я з боку партії, до якої він ще належав. Це вело до трагічного внутрішньосуперечливого конфлікту. Правдоподібно, він опинився на тому "ідіотському роздоріжжі", яке колись він так проникливо вгледів і змалював в образі свого героя-опозиціонера Карамазова (*Вальдшнепи*, Вапліте, 1927, ч. 5, стор. 66). Одне слово, стан облоги й трагічного безвихіддя поглиблювався з кожним днем. Злочинний плян колективізації, що його заактивізувала партія від початку 1930 року, і нечуваний грабунок села під гаслами хлібозаготівель — дали вже свої жажливі наслідки 1932, а особливо — на початку 1933 року. Це ще з більшою мірою поглибило в свідомості М. Хвильового стан глухого кута, безвихіддя.

Приїзд у січні 1933 року з Москви П. Постишева із спеціальним завданням і необмеженими правами диктатора знаменував собою нову фазу політики партії. Пропагандивна машина його вщувала нову хвилю терору на господарчому й особливо на культурному відтинку. Тоді чи не вперше було кинено в маси міт, що досьогочасні невдачі в колективізації, які довели села до голоду, це наслідки шаленого опору куркуля, підкуркульника, їх спільників з "бухарінсько-троцькістської аґентури" та "прихованих котрреволюціонерів-націоналістів з партійними квитками в кишені". Це вже було щось зовсім нове. Воно означало, що меч терору піднесено вже над головами всього народу включно з тими членами партії, які ще не втратили почуття відповідальности перед народом і не перетворились у "машинізованих хижаків". Смертельною загрозою нависло це насамперед над М. Хвильовим та його найближчими партійними однодумцями.

Проте особиста доля його вже й не так хвилювала. Його більше мучив загальний стан народу нашого, що з кожним днем ставав просто нестерпним. Він уже не міг писати нічого, хоч від нього вимагали. Григорій Епик, що сам переживав подібну психологічну й ідейну колізію, як молодший віком пробував розрадити свого вчителя й старшого друга. Він сів писати новий роман і якось жартома, заохочуючи Хвильового, сказав, що викликає його на соцзмагання. Присутні журналісти підхопили це серйозно і на другий день преса повідомила світ про змагання М. Хвильового і Гр. Епіка. У Хвильового справді тоді було виринуло бажання сісти й написати щось значуще, ваговите. І він, як ходили чутки в літературних колах і дещо подавала преса, почав був писати. Супроти Епікової назви роману "Петро Ромен", що мав зобразити позитивного героя сучасности, Хвильовий волів дати героїчний образ жінки того несамовитого часу. Назва плянованого роману, нібито, мала бути "Єва". Але з цього задуму нічого не вийшло.

Шаленство подій дуже швидко його роззброїло. Тисячі

голодних селян і тисячі трупів мужчин, жінок, дітей на вулицях Харкова, викликали розпачливий стан у душі письменника, як свідчить про це Аркадій Любченко. У чому справа? Де причина? Хто винен? — тривожно роїлись у нього думки. Він уже не міг спокійно жити й байдуже дивитися на все, що творилось навколо. Він вирішує ще раз глянути в корінь. У квітні 1933 разом з Арк. Любченком виїжджає в Лохвицький район на Полтавщині. Цю поїздку описав Арк. Любченко в своїх спогадах "Його таємниця", звідки ми запозичаємо деякі факти.

Перша їх зупинка в директора великої модерної, розбудованої чеськими інженерами, цукроварні. Прізвище директора було Бичок. За свідченням Арк. Любченка, це був "старий робітник-цукроварник, колишній матрос Чорноморської фльоти, людина з міцним здоров'ям, ясним розумом і організаторським хистом". Хвильовий його знав раніше. Відразу ж прибув туди і секретар Лохвицького райкому партії Васильківський. Він був близький однодумець Хвильового ще з Харкова, бувши 1930 року секретарем парторганізації Харківського паровозобудівельного заводу. І ось ці два високі партійні провідники "великого перетворення" в районі інформують своїх харківських друзів про життя і стан їхнього району. То була розмова дуже довірочна. Розмова друзів, що вірили один одному, що широко шукали виходу з того смертельного глухого кута, куди зайшли вони, виконуючи "директиви з центру". Їх довгу й розпачливу розповідь можна стисло передати такими словами: Куркулів, якими спекулює пропаганда, вже давно нема. Залишився переважно бідняцький люд. Ограбований, доведений до розпачу, він почав братися за сокиру й рубати з відчаю "партуповноважених". Стихійно вибухають повстання. Їх жорстоко придушують спеціальні військові частини. Голод охопив цілі села й райони. Чимало випадків людоїдства. Масові втечі з сіл світ-заочі. Часті випадки самогубства цілих родин. Загально кажучи — безнадія, відчай, жах. Панує баззладдя. Влада розгублюється і від того ще більше сатаніє.

Просто віри не йметься, а проте виглядає все так, ніби комусь спеціально треба збурити населення, конче зрушити його з місця, відірвати від свого пня, геть розколошкати, розкидати, знесилити, знівечити.

Охопивши голову руками Хвильовий напружено слухав. Іноді коротким легким покивом стверджував почуте, так наче сам про це колись уже говорив.

Далі йшла мова про причини і хто винен, що створилася така трагічна ситуація? Господарі, навперейми, обхідними шляхами пробують пояснити і гостям і... собі, хто винен. Їх висновок звучить

хоч плутано, але зрозуміло: "Поza тим і другим все одно лишається основне спрямування, генеральна лінія. І ця генеральна лінія, хоч-не-хоч, викликає серйозні сумніви".

Хвильовий зривався на ноги і починав прискорено ходити.

— Товариші! — раптово затримував він крок, наче готовий був зробити стрибок із цих чотирьох тісних для нього стін. — Товариші, я знову гайну проти течії. Я ще раз скажу одну "єресь" і прошу в неї повірити. Голод — явище свідомо організоване. Голод і розруха — хитрий маневр, щоб одним заходом упоратися з дуже небезпечною українською проблемою. Зрозумійте мене, будьте на хвилинку "єретиками". Колізія тільки починається. Ця сталінська п'ятирічка — тільки третій акт нашої драми. Два маємо ще попереду. Але чи вистачить на них навіть нашого залізного терпіння? Хтось напевне знайдеться відважний, хтось перший крикне: "Годі! Завісу!"

Такий спогад залишив нам Аркадій Любченко. Хоч він дуже добре знав Хвильового, бо повних десять років пройшов з ним рука в руку нерозлучно, але, можливо, не все тут занотоване відповідає точно висловом Хвильового. Елементи суб'єктивної мови й розуміння явищ самим Любченком наявні. Але основний тон, основна реакція на дійсність без сумніву Хвильового. І в цьому цінність цього спогаду.

Враження, яке дістав Хвильовий від довірочних розмов з друзями, він підсилив ще своїм кількадечним перебуванням на селах. Арк. Любченко згадує момент з подорожі до села Гама-лівки:

Ліворуч неподалець видніло ще якесь село, а на ланах, прилеглих до нього, згинці бродили людські постаті, порпались у масній квітневій грязюці. Візниця пояснив, що то голодні визбирують торішнє зерно, — хай, мовляв, погниле, гірке, аби зерно.

— Весна! Крестьянин торжествує, — з гіркою іронією перифразував Хвильовий рядок із Пушкінського вірша і цим найглибше підкреслив трагізм ситуації.

Йому було досить. У зв'язку з хворобою Любченка він покидає Лохвицький район і вертається до Харкова. Можливо він твердо рішив таки справді "ще раз гайнути проти течії".

Що ж він застав у Харкові? Насамперед радикальну перетруску Ради народних комісарів України. Улас Чубар висів на волосинці. Йому в перші заступники дали П. П. Любченка. М. О. Скрипника вже усунули з становища Народного комісара освіти. На його місце призначили В. П. Затонського, а його першим

заступником — Андрія Хвилю. Вже це Хвильового приголомшило. Він зрозумів це як перший удар по керівній голівці тих українців-комуністів, що це мали якийсь "національний хребет". Розправа з М. О. Скрипником означала початок розгрому українського культурно-наукового фронту.

Другою симптоматично-тривожною подією того часу було повідомлення ОГПУ про розкриття і розстріл нібито контрреволюційної організації, що діяла головним чином в Україні, на чолі якої стояв заступник Наркома земельних справ СРСР по відділу механізації сільського господарства — Федір Михайлович, Конар (Палашук), українець, походив з Галичини і був тісно пов'язаний з українським культурно-політичним життям.

Третьою потрясаючою подією була вістка, яку М. Хвильовий дістав довірочно, про арешт у "вільному засланні" О. Шумського, К. Максимовича, акад. М. Яворського, Солодуба та інших, колись активних однодумців Хвильового.

Четвертою найболючішою подією, був арешт Михайла Ялового — одного з найближчих однодумців і друзів його. Сталося це правдоподібно наприкінці квітня 1933 року.* Це був вже безпосередній тяжкий удар по середовищу Хвильового. Він з О. Досвітнім і М. Кулішем кинулись відразу в ЦК і в ОГПУ з вимогою пояснити причину арешту Ялового. Як і що їм там "роз'яснили", залишається й досі таємницею історії. В усякому разі М. Хвильовий після розмови в ЦК КП(б)У і в ГПУ в справі арешту М. Ялового збагнув доглибинно, що з цим арештом уже пов'язаний діявольський плян великої провокації проти діячів української літератури. Що про творчість вже не може бути й мови. Від природи обдарований талантом мистця й характером активного діяча, він і в тих умовах почав шукати виходу. "Гайнути ще раз проти течії" й вигукнути на весь світ "Годі!" він уже не міг. Він був ізольований від преси, видавництва, друкарень. Його руки були зв'язані, а на устах — клапан. Що ж робити? Піти в ЦК партії й кинути їм на стіл партійний квиток з відповідною заявою? А що це дасть? Про це ніхто й не почує. Він може з будинку ЦК після того ніколи не вийти й зникнути безслідно. Ні це не те. Він, той

---

*У багатьох статтях українського закордоння, в тому чи не насамперед у статтях, ба навіть в англійській книжці автора цих рядків *Stalinist Rule in the Ukraine* (New York: Praeger, 1960), стор. 48 була вкорінилась думка, що М. Ялового арештовано 12 травня 1933 року. Ряд нових свідчень (О. Ган, *Трагедія Миколи Хвильового*, Анатоль Гак, *Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку*, а також листовне свідчення Тетяни Михайлівни Кардиналовської — дружини С. Пилипенка — тощо) переконують мене змінити попереднє твердження і дату арешту М. Ялового перенести на пару тижнів назад.

"непогамовний, м'ятежний Микола", в якому, як свідчить Арк. Любченко, сучасники "завжди вбачали кришталеве, але розіп'яте жорстокою дійсністю українське сумління", гостро відчув, що з партією, яка перетворилась на вбивників і тюремників його народу, мусить розірвати. Але розірвати так, щоб луна пішла у віки. Це була проблема життя і смерті. Він гарячково шукав такої розв'язки. І знайшов. Нікому її не розкривав. Це була "його таємниця".

ОСТАННЄ СЛОВО

За життя розплата тільки кров'ю,
Тільки смертю переможеш смерть.

Василь Елан

13 травня 1933 року, зранку, М. Хвильовий телефоном запросив до себе найближчих своїх друзів: М. Куліша, Ол. Досвітнього, Гр. Епіка, І. Дніпровського, М. Йогансена, І. Сенченка. Можливо був ще хтось. За розповіддю Миколи Куліша, що її переказала нам його дружина Антоніна Іллівна Куліш у своїх "Спогадах про М. Куліша",* довідуємося, що "Хвильовий почав частувати всіх чаєм, настрої мав збуджений, піднесений і вдавано-веселий. Нікому це не здалося підозрілим. Арешт Ялового подіяв на всіх приголомшуюче. І чи не найсильніше — на Хвильового". Далі, як розповідав мені вже Гр. Епик, гомоніли якомсь мляво, без звичного піднесення. Пили чай. Хвильовий узяв гітару й почав наспівувати, чи точніше мелодеклямувати "Беси" Пушкіна:

Мчатся тучи, вьются тучи;
Невидимкою луна
Освещает снег летучий;
Мутно небо, ночь мутна.
.....
Хоть убей, следа не видно;
Сбились мы. Что делать нам?
В поле бес нас водит, видно,
Да кружит по сторонам.

---

*Микола Куліш, *Твори* (Нью-Йорк: УВАН, 1955), стор. 365-433.

І було в цій старомодній мелодеклямації щось трагічно-сучасне. Якесь темне безвихіддя, якась диявольська фатальність і прихований крик душі письменника: що робити? ("Что делать нам?"). Запанувала дивна тиша. У дверях, між кухнею і їдальнею, стояла сумно усміхнена дружина Хвильового — Юлія Григорівна. Хвильовий зупинився, кинув гітару. Куліш, щоб розвіяти незручний настрій, мовив: — А тепер — по чарці нам! Налили. Випили. Настрій кращав. Хвильовий розповів якусь анекдоту, натякнув щось про любов до життя. Ініціативу перехопив Куліш. Зчинився загальний дружній гамір.

Мабуть ніхто не звернув увагу, що в кутку, коло шафи з книжками, сидів Пом, улюблений пес Хвильового, його незрадливий друг в усіх полюваннях. Він мабуть довго сидів, розумними своїми очима спостерігав таке знайоме рухливе товариство і в момент найбільшого гамору й собі дружньо гавкнув. Не зло, а таким специфічно собачим голосом радості. Всі засміялись, а Хвильовий в мить підхопився, підбіг до пса, вхопив його дружньо за вуха і мовив: — Ех, Пом, і ти тут!? — Пом весело крутнувся, ніжно заскавучав, став на задні лапи й передніми обхопив свого господаря. Хвильовий усміхнено погладив пса по голові, розняв обережно його лапи і мовив — Ну, годі! годі! Поїдем, поїдем. — Друзі жартували. Хвильовий, ніби збентежений, пояснив: — Це так завжди перед полюванням, — і вийшов до своєї робочої кімнати.

За кілька хвилин звідти почувся постріл. Гості сту́лилися. — Ти що, здурів?! — гукнув Куліш і кинувся до кімнати. Хвильовий сидів у кріслі за своїм робочим столом. Голова — ледь похилена. З правої скроні струміла кров. Права рука — безсило опущена. На підлозі лежав револьвер. Друзі — завмерли.

— Лікаря! — гістично крикнула Юлія Григорівна. Негайно викликали лікаря. Тут же попросили дружину В. Гжицького (медична сестра), щоб дала застрик для стимуляції серця. Приїхав лікар і... сконстатував смерть.

"Годі! Завису! Finita la commedia!", замкнулась велика доба української літератури 20-их років. Її фінал окроплено кров'ю найбільшого її організатора і творця.

ПОХОРОН

Треба було негайно повідомити ЦК КП(б)У. Присутні друзі адгук створили комісію для похорону М. Хвильового. Покійника лишили непорушно в кріслі. Нікого до його кімнати не пускали.

Мабуть, найбільшу опанованість проявили наймолодші з гостей: Гр. Епик і Ів. Сенченко. На робочому столі Хвильового вони знайшли й уважно перечитали два листи, писані рукою Хвильового. Один — до ЦК КП(б)У, а другий — до дружини і доньки. Авторів цих рядків Гр. Епик в той же вечір переповідав докладно зміст цих листів. Довгі й несамовиті роки стерли багато деталей з тієї розповіді. У пам'яті залишилась лише загальна, але, можливо, й найважливіша її суть.

Листи були не заклеєні, тому їх легко можна було перечитати. Але, на жаль, не вистачило часу, щоб зробити копії. У коротенькому листі до дружини й доньки він просив дарувати йому, що приніс їм більше страждання ніж радостей. Доньку в листі, у звичайному для нього ліричному відступі, він називав "барвінковим цвітом". Лист до ЦК партії був довший і нагадував своїм стилем його памфлети. У вступній частині він намалював страшну, реальну картину стану сучасного села — голод і масове нищення селянства. Відповідальність за ці злочини він поклав на ЦК партії. Далі кинув гостре обвинувачення провідові партії в зраді ідеалам революції, в переродженні, в потуранні російському націоналізмові й нищенні елементарних культурних і господарчих прав українського народу. Арешт М. Ялового він оцінював, як початок терору термідоріанців проти революційного покоління взагалі, а українських письменників зокрема. За великі ідеали революції 1917 року і за діяльність свого покоління він (Хвильовий) несе відповідальність. Тому протестує як проти народобивчої політики на селі, так і проти репресій і терору, супроти української революційної інтелігенції. А оскільки всі засоби протесту від нього відібрані, то він протестує останнім, що є в його розпорядженні — своїм життям.

За якусь годину явились агенти ДПУ, закрили кімнату з тілом Хвильового, заборонили всім, навіть членам комісії похорону, заходити до неї. Звільнили кімнату через кілька годин, коли проробили потрібну їм ревізію бібліотеки й рукописних матеріалів Хвильового. Спакували і вивезли весь архів покійного. Це теж треба вважати одною з найбільших втрат нашої літератури.

Комісія для похорону, поповнившись представниками від Спілки письменників та інших організацій, дістала з відповідних органів (з Культпропу ЦК партії) розпорядження, щоб тіло Хвильового завтра, перед полуднем, відвезли до будинку Блакитного і після короткої громадської панахиди, завтра же, 14 травня, о 1-ій год. дня, поховати на міському кладовищі. Перевезти тіло М. Хвильового з будинку "Слово" до будинку ім. Блакитного (Каплунівська 4) було доручено Іванові Дніпровському й Петрові Панчу. Пригадую, П. Й. Панч уживав заходів, щоб зробили маску Хвильового. Але хтось чи щось стало на перешкоді й маски не зробили.

Це дуже огірчило П. Панча. "Невже вони думають, що не доведеться ставити йому пам'ятника?" — з нотою досади і докору казав він упівголоса до кількох літераторів, що на подвір'ї "Слова" вкладали труну на плятформу авта. З малим запізненням труну з тілом Хвильового привезли до будинку Блакитного і по 11-ій год. ранку виставили в малій передній залі. Не пригадую собі деталей з тої коротенької "громадської панахиди". Було дві промови. Іван Кириленко говорив від партійної організації спілки письменників, а Наум Калюжний — здається, від спілки друкарів. Інших промов — не пам'ятаю. Почесна варта тривала понад годину. Спогади про це розбігаються. Йосип Гірняк, у розмові з автором цих рядків, свідчив, що почесну варту незмінно тримали: Лесь Курбас і Павло Тичина. Це "терпіння" завдав їм нібито навмисне М. Куліш, щоб цим способом не допустити до труни духових убивників Хвильового Щупака, Кулика, Микитенка та їх однодумців. Антоніна Куліш у згадуваних вже спогадах пише, що "Почесну варту, яка змінювалася щоп'ять хвилин, несли всі найвидатніші письменники того часу" (Цит. спогади, стор. 418). Моя пам'ять зберігає цей же варіант почесної варті біля труни М. Хвильового. Л. Курбас і П. Тичина були першою двійкою, що відкривала стійку на почесній варті. Мені й досі стоять перед очима: суворий, з закам'янілим скульптурним обличчям Лесь Курбас і мертво-бліда маска в пенсне тендітного Павла Тичини. Запамяталось також, що не було на похороні В. Коряка, давнього побратима, а пізніше, завзятого опонента Покійного. Припускаю, що несподівана смерть Хвильового була для нього тяжким ударом і він не мав ні сили, ні відваги прийти на похорон.

Перед першою годиною по полудні труну винесли і поставили на спеціальну плятформу авта. Публіки набралось повно. Вона не вміщалася ні в залі, ні в подвір'ї і заповнила геть ріг Каплунівської і Пушкінської вулиць. Авто поволі рухалось Пушкінською вулицею на міське кладовище. За автом йшли: мати, сестри, дружина з донькою і найближчі друзі з родинами: М. Куліш, Л. Курбас, І. Дніпровський. За ними: М. Йогансен, П. Тичина, Ол. Досвітній, Гр. Епик, Ю. Яновський, А. Любченко, В. Сосюра, І. Сенченко, П. Панч і багато інших. Грала оркестра, яку прислала спілка друкарів. Звучала якась жалобна мелодія. Антоніна Куліш у своїх спогадах пише, що то був похоронний марш Шопена. Не знаю. До мене ця музика не доходила. Я тільки бачив силу народу, знайомі й незнайомі обличчя і труну з квітами. Бачив, що Майк Йогансен, цей плечистий, високий, з виглядом спортсмена поет не соромлячись відкрито плакав. Поруч ішов П. Тичина. Тут же, зосереджений у собі твердим військовим кроком ступав Ол. Досвітній. Він міцно тримав під руку П. Тичину, який, здавалося, коли його не тримати, ось-ось спіткнеться й упаде. Мовчазне, аж

пожовкле обличчя Тичини справляло враження сновиди. Він, здавалося, навколо нічого не бачив. Не помічав ніби, як схлипував, як текли сльози в його сусіди зліва Майка Йогансена, не чув як плакали десь недалеко якісь жінки. Він маніякально посувався в масі вперед і вдивлявся лише туди, де похитувалась труна з його другом, якому він присвятив один з найкращих своїх творів "Вітер з України".

На цвинтарі було теж дві промови. Від Оргкомітету спілки письменників України говорив Іван Микитенко, а від ближчих друзів Покійного — Петро Панч. Як Микитенко тут, так і Кириленко в будинку Блакитного, обидва висловлювали, очевидно, офіційний погляд влади на самогубство Хвильового. Вони натякнули дещо з його заслуг, а докладно пригадали всі його "помилки" і "провини". Не забули сказати, що в свій час "Хвильовий проповідував український націоналізм, зафарблений троцькізмом" (І. Кириленко); що він, замість того, щоб остаточно виправити свої помилки "не повертається до партії, втрачає мужність, заходить в глухий кут індивідуалізму, з якого вирішує знайти «вихід» у небуття". Це вчинок безглуздий, "який не має нічого спільного з званням члена комуністичної партії", — з холодним патосом прорікав І. Микитенко.*

Лише промова П. Панча прозвучала людяніше, а місцями навіть щиро. Хоч він говорив тяжко, ледве видушував з себе слова, видно, говорив не те, що хотів сказати, слова вискакували коряві, намагався хоч будь-як ввійти в офіційний тон, проте, не лаяв, не засуджував, а ствердив, що "Талант Хвильового незвичайний. Ми, радянські письменники другого призову, майже всі вийшли у далеку незнану літературну путь під знаком невгамонного, запального і романтичного Хвильового". І ще додав, що своїм пострілом Хвильовий "зробив пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному не під силу".** І хоч ці задушевні слова були приглушені оптимістичними деклямаціями Кириленка, Микитенка, а ще десь збоку, — спеціального емісара Москви А. Безименського,*** проте поховали Хвильового все ж таки як радянського письменника. Але проминув якийсь місяць часу, як ситуація різко змінилася. У ЦК партії прочитали, мабуть, уважно, адресований їм передсмертний лист Хвильового і збагнули, що тут

---

*Цитати обидвох промовців узято з *Літературної газети*, ч. 10, 27 травня 1933, стор. 2.

**Там само.

***Див. А. Безименський, "Ще запекліше боротися з впливами класового ворога". *Літературна газета*, ч. 10, 27 травня 1933.

була не "втрата мужности", не "брак революційного гарту", "не інтелігентська розмагніченість", не "остання помилка", а останній свідомий удар проти партії та її політики. Тому самогубство Хвильового було відразу скваліфіковано як акт "демонстративно-ворожий" і вся діяльність його засуджена як націоналістична. Хвильовий стає синонімом "ворога народу". Всі його твори вилючають з бібліотек, вони потрапляють на поліцейний індекс, а саме ім'я Хвильового зникає з офіційної історії української літератури. Більше того: майже всіх його однодумців, ба й просто сучасників, арештовують і знищують в концентраційних таборах смерті. Красномовно промовляють про це такі, за нашими, може й не зовсім повними підрахунками цифри: із 260 активно діючих на 1930 рік українських письменників було арештовано, розстріляно й вислано в концентраційні табори 228. Такий апокаліптичний баянс розправи Сталіна та його сатрапів над українською літературою 20-их років. Над літературою щойно революцією відродженої нації, що під проводом і гаслами Хвильового хотіла вийти на свій власний, незалежний від Москви, творчий шлях розвитку.

КІНЦЕВІ ЗАУВАГИ

Микола Хвильовий колись мріяв, що після етюдів напише один великий роман, який забезпечить йому місце в красному письменстві. Але доля судила інакше. Він увійшов в історію української літератури як автор двох уривків із знищених ворожими обставинами романів (*Іраїда* і *Вальдшнепи*) та багатьох, порівняно коротких, різножанрових творів: поезій, поем, ліричних етюдів, сатиричних оповідань, трагедійно-романтичних повістей і новель, популярно-побутових нарисів, теоретичних трактатів, полемічних памфлетів і публіцистичних статей.

Перечитуючи тепер усю вцілілу спадщину М. Хвильового, ми під впливом сугестивної сили його образів переносимось у минулий час. У відтворених живих обставинах минулого часу пізнаємо багатющий людський типаж неповторної революційної і пореволюційної доби. Пізнаємо їх ідеї, воління і сумніви, їх віру й розчарування, їх шукання і невдачі, їх любов і ненависть. Ми відчуваємо в кожному творі Хвильового, незалежно від жанру, особливе, нове звучання слова та свіжий повів стилю в літературі пореволюційної доби. І ще такий деталь: перечитавши ще і ще раз усю багатожанрову творчість Хвильового, ми сприймаємо її як суцільну, складну і суперечливу, але саме тому таку живу і динамічну, панораму життя українських 20-их років. Герої та ідеї

всіх творів Хвильового, включно з їх автором, органічно переплітаючись і перегукуючись ідейно й психологічно, творять, так би мовити, своєрідну, в мистецькому сенсі єдину сюжетну канву великого соціально-психологічного роману-епопеї. Ця грандіозна панорама, ця уявна сюжетна цілість творчої спадщини М. Хвильового, сподіваємося, стане для його новітніх дослідників і теоретиків першою вихідною основою для дальшого ґрунтовного вивчення й поглиблення теоретичних принципів так активно пропагованої Хвильовим та його однодумцями *романтики вітаїзму*, як стилю нової доби відродження.

У передмові до першого циклу своїх памфлетів *Камо грядеши* Микола Хвильовий писав:

Отже, сподіваємось, що наші памфлети будуть першим абетковим абзацом до теорії нового мистецтва. Сам теоретик мусить прийти — ми його чекаємо. Він буде романтиком вітаїзму: агітатором і пропагандистом наших засад.

А в передмові до другого циклу памфлетів *Думки проти течії*, звертаючись до широких кіл читачів і закликаючи їх підтримати активно його ідеї, він стверджував, що "тільки спільними зусиллями ми виведемо нашу »хохландію« на великий історичний тракт".

Ми, молодші сучасники Хвильового, що починали свою літературну працю вже в роки, образно кажучи, його творчих присмерків, а то й після його смерті, опинившись у вільному світі, якось відразу втратили історичну пам'ять. Ми не тільки забули про ці пристрасні звернення М. Хвильового до своїх сучасників і наступників, але й також "забули", що ці перші засади активноромантичної поетики були, як перші весняні проліски лютим морозом, ґвалтовно бруталною поліційною силою прибиті й пригнічені заборною. Ми (маю на увазі тих кількох літераторів, що в останню чверть сторіччя, в міру своїх обдарувань і спроможностей, працювали в галузі теорії й історії літератури поза межами України) не зуміли відгребти з-під енкаведистської заборони ті перші абзаци до теорії романтики вітаїзму і солідно та глибоко їх проаналізувати. Ми тільки вряди-годи про них згадували, але що воно є за своєю теоретичною і мистецькою суттю, залишається для нас невідомим і сьогодні.

Я, проте, вірю, що ті нові критики і дослідники, які прийдуть тепер і поставлять по-новому проблему Хвильового, його доби і його теоретично-мистецьких поглядів, будуть, з одного боку, тими теоретиками й пропагандистами, яких з такою тугою виглядав і очікував М. Хвильовий ще за свого життя, а з другого, — будуть вони також тим новим "спільним зусиллям", завдяки якому ми

нарешті, як висловлювався Хвильовий, "введемо нашу »хохландію« на великий історичний тракт".

Цілість творчої спадщини М. Хвильового — мистецьку, публіцистичну, суспільну — дослідник і критик завжди розглядатиме в їх суперечливій, але органічній, чи, як сказав би Гегель, діалектичній єдності. Трудно, а то й неможливо розірвати Хвильового мистця, публіциста, громадянина й політичного діяча своєї доби. Колись Юрій Шерех написав був цікаву статтю під інтригуючою назвою: "Хвильовий без політики".* Але кожний вдумливий читач тієї статті відразу збагнув, що весь цикл проблем — мистецьких, психологічних, філософських, які автор розглядає, є насправді гостро-хвилюючою політикою. Сам автор наприкінці своєї статті приходиться до такого логічного висновку:

"Якщо ми повернемось тепер в українську дійсність 20-их років і до погляду — такого звичного для нас — політики, то ми будемо змушені констатувати може несподівану річ. Позаполітична сторона творчості Хвильового і його кола мала величезне політичне значення". — Чим? — запитує читач. — "Тим, — відповідає слушно критик, — що вона виводила українську літературу і українську людину з провінційності і ставила її віч-на-віч із світом як рівного партнера".

Це дуже правильне твердження Юрія Шереха. Бо саме це для носіїв ідеї централізму, байдуже якого — монархічного, демократичного, комуністичного — найвища небезпека. Це ж бо була спроба вирватися із спільного ярма, це була спроба випростати спину раба, спроба почути себе народом вільним серед вільних, це була спроба нарешті таки вивести Україну на широкий історичний шлях. Коли вістка про цю спробу, про цей український рух дійшла до кремлівського диктатора (а про це виразно свідчить відомий вже нам лист Сталіна до Л. Кагановича й ЦК КП(б)У 1926 року), то можна припускати, що з бігом часу в його темних кремлівських апартаментах була прийнята неписана ухвала: цього не повинно бути; цей український рух повинен умерти в першій стадії свого розвитку. Так, згодом, постав безпрецедентний диявольський план brutального знищення всього живого, ідейного і творчо-незалежного в українській літературі, науці й суспільному житті 20-их років. Почалось з відомого провокативного процесу СВУ 1930 року, а далі з кожним роком кровожерна акція московського спрута все поширювалась і поглиблювалась. Голод 1932 і весною 1933 років, а з ним нові арешти і розстріли вже "націоналістів з партійними квитками" виразно

---

*Юрій Шерех, *Не для дітей. Літературно-критичні статті й есеї* (Нью-Йорк; в-во "Пролог", 1964), стор. 53-67.

засвідчили, що плян кремлівського диктатора неухильно прямує до своєї кульмінації. Перед М. Хвильовим, як виразником активістичної течії в українському культурно-суспільному відродженні 20-их років, невідклично стало питання життя і смерті. Для нього це вже було ясно. Стояло питання тільки, щоб гідно вийти з безвихідної ситуації. Протиставитись, як колись, публічно, "ще раз гайнути в ересь" і крикнути на весь Союз "Годі!" Хвильовий вже, як знаємо, не міг. Всі можливості в нього були відібрані. Тоді він, не вагаючись, рішив використати останню можливість, що ще залишалась у нього — *своє власне життя*. Демонстративний постріл у скроню 13 травня 1933 року перекреслив усі попередні вимушені каяття Хвильового й категорично ствердив, що з того моменту його "дух неспокою", його візійна віра у велике майбуття "його божественно-незрівняної країни" почали жити новим власним життям, ім'я якому — *безсмертя*. У цьому історичне значення трагічного акту 13 травня 1933 року.

Коли вістка про самогубство М. Хвильового, а за нею нова — про самогубство М. Скрипника наспіли в Париж до В. Винниченка, то це його глибоко вразило. У свій щоденник за 5. VI. і за 12. VII. 1933 року він занотував низку гнівних думок про нелюдяний режим, що так безоглядно і жорстоко "заганяє в смерть" навіть таких людей як Хвильовий і Скрипник. Смерть Хвильового він сприйняв як вияв трагедії українських письменників в умовах комуністичної тиранії. Власний біль висловив словами: "Тільки на всю душу мені боляче, що гинуть Хвильові". А про саможертвенний акт самогубства сказав:

Такий спосіб був єдиний у його обставинах: самогубство, самогубство як зойк, як пересторога, як демонстрація, як льозунг, як заповіт.*

Запам'ятаймо ці слова. Вони допоможуть нам глибше зрозуміти трагедію і велич Миколи Хвильового.

---

*Володимир Винниченко про самогубство М. Хвильового і М. Скрипника. (З недрукованих записок В. Винниченка "Думки про себе на тім світі", *Сучасність*, ч. 9, 1971, стор. 10 і 16.

ТРИ КОРОТКІ ОПОВІДАННЯ

Олександр Смотрич

1. У РОДИННОМУ ЗАТИШКУ

Хоч і з якого б погляду розглядати одруження Платона Павловича з Інночкою, це одруження, безперечно, не було його добровільним кроком. Цей факт сам впадав кожному в очі.

Інночка була на сьомому місяці вагітності, і вже ні про які надзвичайні заходи та аборти не могло бути й мови. Правда, все ще лишалася мала надія на викидень, але коли б справджувалися всі надії на викидні, то хто б, скажіть на милість, заселявав з таким шаленим успіхом старі й нові райони міста?

Інколи Платонові Павловичу думалося, що в одруженні, як і в політиці, насправді нема ніякого вибору і що всі ці розмови про рівність та свободу, сказати б, Химині яйця і нічого більше.

От і сам Платон Павлович — почав революцію в юнкерах, а закінчив більшовиком, відповідальним робітником советського апарату.

Проте, не можна сказати, щоб його одруження з Інночкою було для нього, як це говориться в медицині, травмою.

Навпаки, Інночка в багатьох відношеннях задовольняла Платона Павловича, і навіть те, що вона була, можна сказати, набита дурка, в очах Платона Павловича було швидше позитивним, ніж негативним явищем.

Та й сам Платон Павлович, слід віддати йому належне, не вважав себе за генія. Ні, він просто всіх інших мав за дурнів та негідників і був свято переконаний, що на світ ще не народилася людина, яка б при побудові соціалізму в одній країні ніколи не збрехала, не зшахрувала чи не вкрала.

Інночка в цьому відношенні була якимось незбагненим для Платона Павловича винятком.

В її голубих очах як правило нічого, окрім безпросвітньої глупоти, не світилося, і тільки коли вона дивилася на Платона Павловича, в її очах раптом з'являвся вираз невимовної відданості і некорисливої любови, і Платон Павлович був би дуже жорстока людина, коли б того не оцінив. І він оцінив.

Платон Павлович не був, безперечно, жорстока людина. Він завжди користувався не абияким успіхом у жінок, а жінки, у свою чергу, користувалися не абияким успіхом у нього. Така людина, кажуть, не може бути ані дуже черстою, ані тим більше жорстокою.

Одразу ж по одруженні Платонові Павловичу пощастило знайти невелике помешкання на далекій околиці міста, звідки він мусів доїздити на працю приміським потягом. Платон Павлович почував себе, як він казав, дачником.

Знайдене помешкання виявилось цілком вистачальним для майбутнього родинного затишку.

Інночка виявилася доброю господинею, і знайдене Платоном Павловичем помешкання, із старої будки, в якій до революції, судячи з запаху, продавали рибу, Інночка за короткий час перетворила у затишне, хоч і невелике помешкання.

З'явилось непомірних розмірів ліжко, на якому, поза найменшим сумнівом, могло б спати принаймні дві пари законно одружених, над ліжком з'явився килим із зображенням Бахчесарайського фонтану у місячну ніч, над столом — червоний абажур, посеред кімнати з'явилася невелика "буржуйка", що зимовими вечорами пашіла розжеврілим до білого вугіллям, нарешті, з'явилася дитина — цей, образно сказавши, вінець усякого родинного затишку.

Коротко, хоч і як побоювався Платон Павлович деяких не зовсім для нього приемних ускладнень, що їх могло викликати родинне життя, на початку все обійшлося якнайкраще.

Платон Павлович, як і раніше, їздив у відрядження в службових справах, кожного разу повертався потягом, і хоч, може, дещо посірілий, але з непохитним бажанням пірнути з головою і ногами у плесо спокійного родинного життя.

Весь обвішаний клунками і неодмінними подарунками, Платон Павлович сам собі дивувався, до чого він все таки дійшов і яку не мудру штуку зіграло з ним життя.

"Дачник! Да, дачник, чорт забери... Дачник..." — сам до себе говорив Платон Павлович, загрузаючи мало не по самі коліна в глибоких пісках немощеної вулиці.

Дві-три ночі родинного затишку було, як на Платона Павловича, більш ніж досить.

Зранку, ще перед першим потягом, Платон Павлович — бадьорий, червонощокий — голився, весело насвистуючи "Серце красавіці".

Інночка кип'ятила на буржуйці воду на чай, смажила на салі яєшню. Синок сидів на горшку і напологливо, як казав Платон Павлович, вивчав політграмоту.

Платон Павлович нашвидку снідав, нашвидку цілував Інночку та сина і біг, здіймаючи ногами куряву, на полустанок.

Потім Інночка чула гудок паротяга і знала, що потяг повіз Платона Павловича до міста, звідки Платон Павлович поїде на декілька днів у відрядження, і їй ставало сумно.

Але в житті, як сказав Смотрич, нема вічного суму, як і нема

вічної радості. Пройде декілька днів — і Платон Павлович, весь обвішаний клунками та подарунками, знову міситиме ногами пісок.

Але проминуло два тижні, і нічого подібного не сталося.

Інночка взяла сина і поїхала до міста.

У місті для багатьох Інночка була справжній сюрприз. Дитина також. І ніхто не знав, що з ними робити.

Нарешті, Інночка стояла перед слідчим — сіра, припала пилом, з заснулим сином на руках.

Слідчий усміхнувся і сказав, що в арешті Платона Павловича по суті нема нічого дивного. Дивне лише, що з його контрреволюційним минулим він ще й досі не був заарештований.

Інночка плакала і, хоч як намагалася, нічого не могла сказати.

Слідчий ліниво курив цигарку, дивився на Інночку і думав: до чого ж вони різні. Ця, тобто Інночка, скидалася лише на мініатюру тієї Раїси — іншої законної дружини Платона Павловича, розкішної жінки, що прибігала тут декілька днів тому, в паніці і з криком... Правдоподібно, вони гармонійно доповнювали одна одну, і заарештований тепер Платон Павлович у кожній з них знаходив те, чого бракувало іншій. І мав рацію Лев Толстой, ліниво думалося слідчому, одна таки тримає чоловіка за душу, а інша за щось інше...

Слідчий нарешті підвівся і сказав:

— Я тут нічим не можу вам допомогти. Справді нічим. Ви розумієте...

Інночка дивилася на слідчого мокрими і запалими, як у Богородиці, очима і нічого не розуміла.

2. КАШТАНИ

Сестри Левандовські, Антоніна Константинівна і Софія Константинівна, дійшли такого похилого віку, що навіть советська власть не була їм більше страшна. Та й советська власть, слід сказати, не зачіпала їх, очевидно, списавши їх до категорії живих чи напівживих, ще дореволюційної давности трупів.

Антоніна Константинівна давала лекції гри на піяніні пролетарським і напівпролетарським балбесам. Справа стільки ж аполітична, скільки й безнадійна.

Софія Константинівна давала приватні лекції іноземних мов. Справа, хоч і не без деяких політичних, сказати б, обертонів, але така ж безнадійно безперспективна, як і гра перемігшого пролетаріату на піянінах.

Із сестрами, у тій самій кімнаті, в кутку, мешкав їхній старший брат, Константин Константинович, у якого, oprіч потертих на найбільш проміментних місцях штанів, від чоловічого, сказати б, начала мало що й лишилося, і важко було повірити, що Константин

Константинович свого часу блискуче скінчив клясичну гімназію і два факультети імператорського університету. Наука з людини, очевидно, з роками вивірюється, як, зрештою, і все інше.

Константин Константинович не давав ніяких лекцій, і був на повному утриманні своїх, будь-що-будь, молодших сестер, які ділилися з ним головним чином ними не доїденим й усім тим, чого самі не потребували.

Опріч Константина Константиновича сестри постійно утримували п'ятеро-шестеро котів, сморід від яких на весні нагадував сестрам їхні молоді роки, захоплюючи подорож до Швейцарії та Парижу, і взагалі щось дореволюційне і закордонне.

Коти періодично зчиняли в кімнаті щось дуже подібне до Варфоломійвської ночі, і тоді сестри обливали котів холодною водою.

Поза тим життя текло подібно до *Місячної сонати*, яку часом награвала Антоніна Константинівна на піврозбитому піаніні своїми покрученими від ревматизму пальцями.

Лише на пару днів цей спокій, висловлюючися художньо, згасаючий у тихих акордах старости, раптово був перерваний.

Пізньої осені вони отримали обклеєний іноземними налічками і марками невеликий пакунок. Прізвище надавця нічого їм не промовляло. І хоч офіційно вони не мали і не хотіли б мати родичів за кордоном, все ж вони могли потайки здогадуватися про цього загадкового надавця. І вони безперечно здогадувалися.

Пакунок виявився наповнений розкішними каштанами. Закордонними, чудової барви, лискучими каштанами.

Коли каштани смажилися у спеціально розпеченій для цієї небуденної okazji пічці, обидві сестри в оточенні котів, ніде правди діти, трохи скидалися на відьом, сповнених передчуттями смачної поживи.

Константин Константинович ні на кого, oprіч як на самого себе, не скидався, і, слід сказати, його шанси покуштувати закордонні каштани були досить мізерні. Він дивився на пательню, на якій легенько потріскували дещо стемнілі каштани, і приходив до філософського заключення, що в житті й близьке часом є таким самим недосяжним, як і далеке.

Нарешті, коли на компетентну думку Антоніни Константинівни каштани були готові, вони, тобто Антоніна Константинівна і Софія Константинівна, їх покуштували. При цьому на їхніх обличчях з'явився такий вираз здивування і невпевнености, що навіть Константин Константинович машинально розтулив рота.

— Фе! — з якимось іноземним акцентом сказала Софія Константинівна і з рішучістю, яка не підлягала жодному сумнівові, виплюнула недожоване мало не на камізьлку Константинові Константиновичу.

Так було доведено, що не все, що блищить, — золото.

Каштани віддали Константинові Константиновичу, і він ними повечеряв. Дожовуючи останній каштан, Константин Константинович сказав:

— Не так уже й погано... Слід лише увійти у смак...

А на весні вони отримали лист з-за кордону від їхньої наймолодшої семидесятилітньої сестри-емігрантки, Тетяни Константинівни. Десь з Парижу.

У листі Тетяна Константинівна головним чином описувала з усіма належними подробицями усіх своїх премійованих за останні двадцять років на міжнародних конкурсах котів і дуже цікавилася, чи розцвіли вже тюльпани, "бульби" яких вона їм надіслала ще восени.

3. ДЗЕРКАЛО

Кожна людина має щось таке, чого інша людина не має і ніяк не може мати. Скажімо, якунебудь чудотворну ікону, що ночами, як на неї ніхто не дивиться, усміхається, чи старовинний грамофон з позолоченою трубою, чи *Полное собрание сочинений Александра Пушкина* дореволюційного видання, справжнім золотом тиснуте, і мало ще що. Всього, звичайно, не перерахуєш.

Я, наприклад, мав від свого діда оригінал Мурільйо, що виявився, як і слід було сподіватися, фальшивкою. Тепер я маю Рембрандта.

У Степана Павловича було дзеркало. В позолоченій рамі. Може, вісімнадцятого, може, сімнадцятого століття. Може, рококо, може, барокко, хіба ж я знаю; але фізіономію дуже криво показувало.

Дзеркало до революції належало одному графові, в якого, між нами кажучи, Степан Павлович, здається, був за управителя чи щось у такому роді.

Як тільки, трафаретно висловлюючись, вибухла, чорт би її забрав, революція, Степан Павлович змінив прізвище і місце проживання і влаштувався по кооперативній лінії.

Проживав він в однієї старовинної баби, що торгувала на базарі моченими яблуками, які вона сама квасила і тримала в льоху під клунею. Від баби пахло льохом і ще чимось вогким і холодним.

Баба була мовчазна, і з нею мешкати Степанові Павловичу було майже все одно, що й з ніким. Навіть якби він вийшов на кухню голим, то баба, мабуть, не звернула б на нього жодної уваги, як не звертала на півголою чи одягнутого. Переказували, що баба в громадянську війну завідувала лазнею в білогвардійському лазареті і, слава Богу, надивилася.

Баба ніколи не заглядала до дзеркала, принаймні в присутності Степана Павловича. Це дещо дивувало Степана Павловича.

— Ви, Меланіє Тихонівно, — казав Степан Павлович, — перша і єдина жінчина, що я знаю, якій ніколи не кортить заглянути до дзеркала...

На що Меланія Тихонівна відповідала, як і завжди, мовчанкою.

— Вам би, Меланіє Тихонівно, бути в балеті! — спробував пожартувати Степан Павлович і врізався бритвою. — Чорт!

Меланія Тихонівна принесла з своєї кімнати якогось дореволюційного мастила і допомогла Степанові Павловичу зупинити кров.

— Спасибі вам, Меланіє Тихонівно... — сказав Степан Павлович і цього вечора більше не жартував.

Раз на рік, як сказав поет, — у теплі дні збирання урожаю — Меланія Тихонівна вирушала по яблука. Потягом — кудись у Курську область. На пару днів.

Як тільки Меланія Тихонівна виходила з хати, Степанові Павловичеві ставало якось не по собі. Дивно — думалось йому — коли вона тут лазить чи сидить у льоху, то її ніби й нема — і нічого, а от поїде — і якийсь страх бере.

На ніч, лишившись сам, Степан Павлович уважно перевіряв, чи замкнені двері, чи прогоничі віконниць позатикані, чи засув на відтуліні з льоху як слід засунутий. Перевіривши все, чого він ніколи не робив, коли Меланія Тихонівна була вдома, Степан Павлович все ж залишався не впевнений, чи все як слід позамикане, і він знову все обходив, щораз більше і більше лякаючись своїх власних кроків. І скільки б він не перевіряв, він все одно не міг спати, і йому здавалося, що хтось сидить у льоху, чи стоїть під самими дверима, чи заглядає крізь щілини віконниць, часом з кимось перешіптується і тільки чекає, щоб Степан Павлович заснув. А коли Степан Павлович нарешті відважувався згасити світло, хтось починав у темній тиші дихати — тут таки поруч з ліжком.

Нарешті Меланія Тихонівна, як і завжди, верталася.

Цим разом вона вернулася над вечір підводою з лантухами, набитими яблуками. Кацап-погонич лишився ночувати на кухні під столом. Всю ніч пахло яблуками і ще чимось майже святковим.

Степан Павлович якось одразу заспокоївся і подумав — до чого ж страх річ іраціональна, часто не виправдана й абсурдна. Припустімо, вони прийшли б за бабиної відсутності... Яка різниця? Невже б вони подивилися на бабу? Що за єрунда! Таж вона мені навіть не родичка. І взагалі!

Ранком Степан Павлович стояв перед дзеркалом і, не голений уже третій день, голився.

Кацап ще на світанку встав і поїхав. Невдовзі по тому Меланія Тихонівна пішла на базар. Було тихо. З умивальника якось

мелодійно крапля по краплі капала вода у миску. Раптом Степан Павлович побачив у дзеркалі свого батька, який стояв у нього за спиною, і виходило, що так само, як і Степан Павлович, дивився в дзеркало. Степан Павлович обернувся, але за ним нікого не було. Коли Степан Павлович знову подивився в дзеркало, там також нікого не було.

— Ну, що там, — намагався потішити сам себе Степан Павлович, — привиділося і тільки...”

Увечері Степан Павлович, як звичайно, пробував жартувати з Меланією Тихонівною, весело оповідаючи їй, як йому страшно було без неї і як він по-дитячому кутався і вкривався ковдрою з головою від страху і ніяк не міг заснути. Меланія Тихонівна уважно перебирала яблука і мало звертала уваги на Степана Павловича.

Степан Павлович поглянув на дзеркало, що проти електричної лампи блищало жовтою плямою, і сказав:

— Що б це, Меланіє Тихонівно, могло означати... Я сьогодні зранку голівся і раптом у дзеркалі побачив батька у себе за плечима?

Меланія Тихонівна відклала яблуко, подивилася на Степана Павловича рівним, спокійним поглядом і сказала:

— Це він помер...

— Помер? Мій батько, Меланіє Тихонівно, хто зна ще коли помер! — ніби жартуючи, сказав Степан Павлович.

— Значить — хтось має померти... — сказала Меланія Тихонівна.

— Хто?

Меланія Тихонівна нічого не відповіла.

Днів за три Степана Павловича заарештували. Прийшли вночі. Зробили трус. Само собою, нічого не знайшли. Лазили до льоху. Покуштували бабиних знаменитих на цілу околицю мочених яблук.

Як сказали Степанові Павловичу йти, Меланія Тихонівна простягла руку зблідлому Степанові Павловичу. В її руці було яблуко. Меланія Тихонівна плакала.

Коли вони вже вийшли на подвір'я, кучерявий енкаведист сказав:

— Пастой, Васіль Іванич! Красівое зеркало!

Він вернувся, підійшов до стінки, зняв з цвяха дзеркало, взяв дзеркало під пахву і сказав:

— Пашлі!

ПОЕЗІЇ

Вікторія Варварова

Такі бувають часто люди
такі ж бували й ми
розп'яті
в гомоні народу
а з'єднані душею
в самоті.

Я фліртую з правдою
творючи фантастичне
і так пливу
у знедійснені сни
залляті дивними думками.

Мовчи
я хочу чути шум води
як вона лоскоче берег
на камінчиках пливе
як вона цілує риб
і ковтає соняшний промінь
як листочки колише
і русалок бавить.
Мовчи
я хочу відчути її холод
на моєму втомленому тілі
її глибінь в душі моїй
щоб вода мене обняла
і забрала в бистрину
щоб русалкою я стала.

Не віриш ти
що боляче мені
що я страждаю
лише повіриш
як зможеш
встромити
невидимі пальці
у рани моєї душі!

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ — ВІЙСЬКОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗАТОР

Богдан Кордюк

Можливо, для декого здаватиметься приниженням постаті полковника Євгена Михайловича Коновальця, якщо вважати його лише за організатора. Я думаю, одначе, що саме ця його виразна властивість зробила його великим.

Про Полковника з'явилось чимало статей та брошур, а у працях про нашу новітню історію в різних спогадах йому присвячено, зрозуміло, чимало місця. Але, залежно від настанови авторів, це або майже панегірики, сповнені всіляких перебільшень, або тенденційні пояснення, сповнені злоби, запідозри й намагань дискредитувати тощо. Натомість мало безпристрасних, речевих пояснень.

Тому нехай буде мені дозволено сказати напочатку, ким, на мою думку, полк. Є. Коновалець не був. Отож, він не був теоретиком і жадною мірою ідеологом, не був також публіцистом чи журналістом. Усім цим він не був, бо за своєю природою та темпераментом просто не хотів бути. [...]

Виступаючи з словом, Полковник ніколи не вживав високолетних фраз, а завжди говорив сухо, безпосередньо до речі, хоча часто захоплювався порушеною справою, і було пізнати, що він її глибоко переживає. На всіляких конференціях, більших або менших зустрічах, Полковник не виступав з довгими

Євген Коновалець, полковник Армії Української Народньої Республіки, командир корпусу Січових Стрільців, головний комендант Української Військової Організації (УВО) і засновник Організації Українських Націоналістів (ОУН) та перший голова її Проводу, був підступно вбитий більшовицьким агентом у Роттердамі 23 травня 1938 року. У сорокові роковини його смерті передруковуємо, з частинними пропусками, статтю Богдана Кордюка, що була друкована у збірнику на пошану Коновальця у книзі *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974, 1119 стор.). Б. Кордюк був у 1932-33 роках провідником Крайової Екзекутиви ОУН у західних областях України. Здебільша автор називає Коновальця "Полковником", що своєчасно було звичаєм у колах членів УВО та ОУН. — *Редакція.*

промовами. Він це залишав іншим. Для себе резервував роллю уважливого спостерігача, і учасники відчували, що він їх дуже докладно спостерігає.

Полковника трудно вважати за великого полководця, стратега у розумінні керування великими армійськими з'єднаннями в "нормальній" війні. Якщо він і посідав у цьому напрямі талант, то просто не було жадної нагоди його виявити. Сам про себе він залюбки говорив, що він тактик. Але таке окреслення, без сумніву, занадто вузьке, і воно впливало радше з його чисто людської скромності.

Полковник ніколи не давав відчутти нікому свого вождівства. Не любив пози і просто не зносив, коли його оточували штучним престижем. Ми, тодішні молоді крайовики, брали йому це за зле, бож ми хотіли бачити його на "вождівському п'єдесталі". Хоча Полковник ніколи не ставав на "вождівські котурни", проте все таки він якось природно тримався дистанції. Тоді ми брали йому також за мінус, що він не ділив українців згідно з тодішньою нашою панівною ідеологічною настановою, на, з одного боку, націоналістів, і, з другого боку, на всякого роду опортуністів, пристосованців і т. п. Він завжди брав до уваги осіб як таких за те, ким вони присутньо є, а не за таку чи таку їхню партійну налічку.

Полковник був, без сумніву, ідеалістом, але не фантастом-мрійником. Він завжди розраховував усе нахолодно і мав ясний погляд на "реалітети". Його глузд, не обтяжений ніякими пересудами, ідеологізмами чи іншими "заскоками", дозволяв йому бачити проблеми та речі ясніше й виразніше, ніж багатьом іншим. У нього сполучалося знання не лише про те, що, але й про те, як робити. Щоправда, з другого боку, саме ці властивості, мабуть, перешкождали йому мобілізувати емоційні сили, яких він потребував, і на які, по суті, розраховував.

Треба підкреслити також справді рідку властивість у Полковника, що він учився на dokonаних помилках та відверто до цього признавався. Власне, скромність, відсутність вождівських манер, а також своєрідна великодушність робили його постать популярною милою і викликали дружню атмосферу, просто провокуючи на щирі та відверті розмови. Але це не означало, що Полковник не був повністю свідомий своєї ваги та ролі, або що він мав будь-які комплекси неповноцінності, які дуже часто компенсуються перегинанням у протилежний бік, зарозумілістю тощо.

Полковник сам дуже точно і ясно окреслив свою ролі в одному листі-звідомленні з 18. 1. 1935. Мова про його власне з'ясування перед генеральним федеральним прокурором у Швейцарії під час, коли він дістав доручення негайно покинути цю країну. Цитую за Євгеном Онацьким:

Беручи під увагу цю мою роллю під час визвольних змагань, а далі дійсне положення українців під теперішній момент, я не заперечую, що в цій затяжній боротьбі зокрема молоде покоління, виховане на традиціях тих визвольних змагань, хоче в моїй особі бачити символ дальших українських визвольних змагань, яких кінцева ціль — створення української держави. Саме те намагання українського загалу, зокрема української молоді, бачити в мені той видимий символ безперервності змагань українців до самостійності і є причиною тих атак і ненависти до мене як з боку поляків, так і більшовиків. Тим теж треба пояснити, що як одні, так і другі намагаються мене в першу чергу морально нищити і робити мені всякі можливі труднощі, зокрема представляючи мене, як провідника наскрізь терористичної організації, утруднювати мені перебування в будь-якій країні. З уваги на це я мушу дати пояснення, що український визвольний рух в основі не терористичний. Його завдання — в першу чергу підготувати український загал до того, щоб у випадку якихось міжнародних комплікацій українська нація була зріла до тих подій та щоб при розвої тих подій була вона підготована до створення своєї власної держави...

І ще одне речення, дуже характеристичне, з листа Полковника з 20 травня 1935:

Мені тепер ідеться про те, щоб ворогам і противникам показати, що, не зважаючи на їхні інтриги, ми маємо такі сильні моральні основи, що з ними їм боротися не легко*.

Звертаю увагу на вислови "морально нищити", "сильні моральні основи", бо, власне, поняття моралі повторюється в принагідних писаннях та висловах Полковника дуже часто. Свою діяльність і організацію, яку він очолював, він завжди трактував як високоморальне діло [...]

Отже, ким був, властиво, Полковник? Він був, передусім, військовим і політичним організатором, з незвичайною інтуїцією. Треба підкреслити: не менаджер, а політичний організатор, отже, особа, що має дар та здібність гуртувати людей навколо великого завдання. Дальшими передумовами чи властивостями організаційного хисту були: невсипуща енергія, активність, реалізм в оцінюванні умов та становища, швидка орієнтація та критичність розуму, вміння схоплювати з гуці всіляких компонентів найістотніше. Політична інтуїція це непересічне обдарування, але й вона потребує для свого вияву передумов: ідеалізму в настанові, твердого та послідовного характеру й здорового глузду.

---

*Обидві цитати взято з цікаського журналу *Самостійна Україна* за травень 1963: Євген Онацький, "До біографії сл. п. полк. Є. Коновальця", стор. 16 і 19.

Діяльність Полковника припадала на його розмірно молодий вік. Він народився в 1891 році, отже, під час визвольних змагань йому не доходила тридцятка. Він загинув на 47 році життя, отже, у досить молодому віці. Його дія обіймала не більше, ніж два десятиріччя.

Усе це треба мати на увазі, щоб усвідомити, що його рішення не спиралося на глибоких студіях та довгорічному досвіді, а впливали з дуже чуйної інтуїції. Відома річ, зрештою, що революції виконують і ними керують майже завжди молоді люди. Так було у французькій революції 18 сторіччя, в бурхливих роках половини XIX сторіччя, у великій революції на сході Європи, а й у наших визвольних змаганнях. Старші віком люди можуть бути добрими політиками, керувати державами, бути великими стратегами, хоч не полководцями, але в бурхливі роки повстання, революції завжди на перший план висуваються молоді люди.

Для характеристики організаційного таланту Полковника ще з цілком молодих років наведу уривок із спогаду Андрія Мельника п. н. "Дві зустрічі", вміщеного в журналі *Самостійна Україна*, Чикаго, ч. 5. 1963:

Коли ми приїхали до царицинського табору, один з перших українців, з яким познайомилися, був молодий, рухливий, незвичайно привітний полонений старшина, який, довідавшись про наше прибуття, постарався в таборовій адміністрації про найкраще приміщення нас, поміг полагодити перші вступні формальності, зорієнтував про місцеві відносини і познайомив з українською групою цього табору. Старшиною цим був Євген Коновалець, який 1915 року попав у полон у боях у Карпатах.

Знання мови й відносин, умілий і рівний підхід до людей, дружнє ставлення до співтоваришів недолі здобули йому в дуже короткому часі симпатії таборового коменданта і довір'я та пошану всіх старшин-полонених цього табору. Євген Коновалець став речником таборян, інтервеніюючи в усіх можливих справах, у всіх інстанціях військової комендантури та інших установ Царицина. Він надовго до нашого приїзду нав'язав контакт з місцевою "Просвітою" і з найчільнішими членами її; він щотижня постачав нам чимало книжок з бібліотеки "Просвіти" і від приватних людей, він полагджував нашу пошту, обходячи таборову цензуру для підтримування зв'язку з українцями інших таборів воєнно-полонених. Він був щоденним гостем нашого барака, і хоч ми, УСС-и, держалися завжди подальше інших у своєму гурті, ми радо вітали його серед нас, маючи змогу обмінятися з ним думками й одержувати цінні інформації про події, що на них такий багатий був 1917 рік. Не один вечір і не одну глибоку ніч провели ми разом, дискутуючи над актуальними питаннями, аналізуючи тодішні події, будуючи власні плани, снуючи власні мрії.

Одною з найкращих характеристик Полковника трохи

пізнішого часу треба вважати фрагмент з книги Миколи Ковалевського п. н. *При джерелах боротьби* (Іннсбрук 1960, стор. 539-542):

У військовій системі доби Директорії особливе місце займав полковник Євген Коновалець і так звана Стрілецька Рада, якою він керував. Галицьке стрілецтво було, так би мовити, основою нашої військової групи, якої політичний центр містився в затишних кімнатах готелю "Континенталь".

Євген Коновалець почав відігравати досить значну ролу вже в перших місяцях революції 1917 року. Він виявив тоді великий організаційний хист, організуючи першу сотню "Січових Стрільців". Тоді, власне, я познайомився з Євгеном Коновальцем у так званій "Ліфляндській" каварні, яка була ще з передреволюційних часів місцем сходин нашої революційної молоді. Коновалець справляв — у порівнянні з іншими українцями з Галичини, збігцями й полоненими — надзвичайно добре враження. Вражала його скромність і його бажання зрозуміти біг революційних подій в Україні і взагалі на Сході. Часто він давав дуже практичні поради. І тоді, коли дехто з наших людей, переживаючи ентузіязм революційної доби, оперував мрійницькими проектами творення мільйонної армії, проектами, що не були реально обґрунтованими, Євген Коновалець зробив скромний початок і за допомогою Галицько-Буковинського допомогового комітету, в якому дуже діяльну ролу відігравав Ісаак Базяк, зорганізував першу стрілецьку сотню. Ця перша галицька формація дуже корисно відрізнялася від наших українських стихійно творених частин, не тільки своїм зовнішнім, так би мовити, муштровим виглядом, але і своїм високим національно-моральним станом і дисципліною. Працюючи енергійно, Євген Коновалець досягнув своєю муравлиною працею того, що ця сотня скоро розгорнулася в батальйон, а пізньої осені 1917 року це вже був полк у повному бойовому складі. З багатьох поглядів цей полк Січових Стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду. Виказуючи такий великий організаційний успіх, Євген Коновалець при своїй вродженій скромності не хапався за ранги і не шукав високих призначень. Своє призначення на командира полку він дістав від нашого військового міністра, а власне від Симона Петлюри, вже тоді, як це випливало із самого стану речей. Він був не тільки організатором Січового Стрілецтва, але і його комендантом. У політичних справах Коновалець дуже пильно прислухався до всього, що діялося в Україні, однак не ввійшов до жадної з тодішніх політичних партій. Він залишився поза ними, хоч і тримав найтісніший контакт з українськими соціалістами-революціонерами. Він був прихильником динамічного й революційного розв'язання української проблеми і тому бачив у цій, власне, партії осередок національно-революційної ідеології...

У грудні 1917 року Євген Коновалець уже виріс і розвинувся в революційного діяча з великими амбіціями і з ширшими замірами

щодо його особистої участі в тодішніх подіях. Він уже не був скромним організатором стрілецької сотні, який терпеливо вислухував накази й директиви Генерального Військового Комітету. Кілька місяців інтенсивної праці зробили його спочатку комендантом одної з найсильніших військових одиниць у Києві, потім уже й політичним діячем, що мав свій погляд на справи й відчував за собою моральне право сказати і своє слово при вирішуванні важливіших справ. Вроджений конспіратор, він дуже добре zorganizував свою стрілецьку громаду на час Гетьманщини, розташовуючи своїх стрільців невеличкими групами в різних кутках України й пов'язуючи їх міцною ниткою із своїм законспірованим штабом. Таким чином, коли гетьманське лихоліття з його добровольчими відділами й карними езекуціями добігало кінця і Український Національний Союз приготував повстання, стрілецька організація Євгена Коновальця стала натуральною підставою всієї національно-революційної акції. В час повстання Євген Коновалець став на чолі цілого корпусу облоги гетьманського Києва і був першим комендантом київського гарнізону. На ті часи це було одне з найважливіших становищ у нашої військової ієрархії.

У ті часи я розмовляв з Коновальцем тільки один раз у готелі "Континенталь". З цієї розмови я мав враження, що Коновалець переборює в собі деякі внутрішні вагання, а може й труднощі, щоб опанувати ситуацію, яка не дуже відповідала його вояцько-революційній ментальності. Він не мав ще достатнього досвіду, щоб зорієнтуватись у лабіринті київського бюрократизму і в політичних еволюціях того часу. Але що мене тоді дуже втішило, це його революційний запал і його внутрішні переконання, що процес української революції ще не скінчився і що наші визвольні змагання повинні далі пробивати собі шлях через усі труднощі внутрішнього й зовнішнього характеру. Пізніше бачив я Євгена Коновальця влітку 1919 року в маленькому волинському містечку, де мстився його штаб. Тоді він був захоплений цілком військовими операціями й новими перспективами, які відкривалися перед українською справою в зв'язку з успіхами і перемогами наших армій на різних відтинках фронту. Це була моя остання зустріч з славним комендантом Січових Стрільців. У добу Директорії, про яку ми тут згадуємо, Євген Коновалець мав величезний вплив на головного отамана Симона Петлюру і був одною з центральних фігур тієї політичної групи, яку ми називали військовою і якої експонентом до певної міри був Симон Петлюра.

Після кожної поразки, невдачі, шукають винуватців найчастіше лінією найменшого опору, отже, там, де їх видно. Після того, як у листопаді 1920 року українська армія перестала існувати, а спроба розпалити загальний повстанський рух в Україні закінчилася трагічним фіналом під Базаром у листопаді 1921 року, розгорнулася безпощадна критика всіх і всього. Вона не поминула і полк. Є. Коновальця. Проти нього висовувано всякі оскарження, наклепи тощо. Але, не зважаючи на те, або, може,

власне тому, що критика і оскарження ще й скріплювали його позитиви, він залишився, зокрема для dorостаючої молоді чистий. І ось чому: він увесь час виконував свій обов'язок дуже активно й бездоганно. Ще до війни, як студент-активіст, він був суджений австрійською владою, пізніше був співтворцем і командиром Січових Стрільців, що, за словами ген. Миколи Капустянського, були "гвардією Української Центральної Ради і уряду Української Народньої Республіки".

Ця пройнята патріотичним духом і соборництвом військова одиниця, не дала жадного підпертя гетьманові Павлові Скоропадському, а зате відіграла вирішальну ролю в повстанні проти нього і його протектора, німецького окупанта. Січові Стрільці, хоч у більшості галичани (принаймні, щодо командного складу) не ввійшли до Української Галицької Армії, а залишилися в центрі там, де вирішувалася справа нашої державности взагалі. Вони, як сказано, були опорою Директорії, але знову ж таки до часу договору УНР з Польщею. Тоді, в грудні 1919 року Полковник розв'язує корпус Січових Стрільців.

Часто буває в історії і в поточній політиці, що рішення чогось не робити посідає рівну або й більшу вагу, ніж щось виконати. Не беручи участі в жадних діях, що так чи так обкраювали самостійність або соборність, Полковник і його Січові Стрільці зберегли за собою, як єдині, традицію самостійницького і соборницького війська. Ця визначна і, власне, не затемнена тінями роля Полковника в період визвольних змагань оточила його в очах dorостаючої молоді німбом довір'я, престижу та авторитету. [...]

Ризький мировий договір створив та зміцнив новий поділ України. Рада амбасадорів у березні 1923 року формально визнала Галичину за Польщею. Моральна депресія запанувала обабіч Ризького кордону. Частина патріотів на ЗУЗ схилилась у своїй орієнтації, всіяко її ідеологічно підбудовуючи, на схід, у бік Москви. Частина патріотів на СУЗ орієнтувалася на Симона Петлюру, ніби на Антанту, практично на Польщу. Так, отже, виявилися "радянські" в Галичині й на Волині, Спілка Визволення України і кола, до неї зближені, на Сході України. А паралельно з тим успішно запанували угодові та пристосуванські тенденції по обидва боки Ризького кордону.

У такій, здавалося б, безвиглядній ситуації Українська Військова Організація (УВО), задумана як збройне рамено самостійницьких партій, шукала шляхів та методів продовжувати боротьбу. Дбалося про те, щоб не дати заснути народів, перешкодити йому потрапити в резигнацію та безнадійність. [...]

Тим часом події розвивалися так, що на ЗУЗ легальні політичні партії, декларативно самостійницькі, на практиці дедалі більше погоджувалися з утвореним становищем і старалися тільки про

збереження прав та можливостей у рамках польської держави, страхаючи поляків екстремістичними елементами, згуртованими в УВО. На протигагу до пристосуванства почав дедалі виразніше викристалізовуватися націоналістичний рух, як у краю, так і за кордоном. У добу т. зв. "зміновіховщини" визначення себе націоналістом за кордоном було простіше, ніж на рідних землях. Хто не був радянофілом, той уже посідав майже достатню легітимацію на те, щоб стати націоналістом. На ЗУЗ, однак, хто не був комуністом, а чи радянофілом, то це аж ніяк не вистачало для того, щоб стати націоналістом. Критерії й вимоги до націоналіста на батьківщині були інакші та суворіші, ніж за кордоном. Це, знов таки, заважило дуже великою мірою на постійному протиставленні: "край" — "закордон". З бігом часу це протиставлення doprowadило до трагічних наслідків.

Становище Полковника за кордоном було дуже складне як політично, так і побутово. УВО не мала достатньої політичної опори, бо, як сказано, самостійницькі партії дедалі більше опортунізувалися. Не було також опори для УВО за кордоном: діячі УНР співпрацювали з поляками, а діячі ЗОУНР посередньо схилилися в бік радянофільства. Це, до речі, один з найменше висвітлених епізодів нашої новітньої історії. Про це не хочу висловлювати власної думки і зацитую інж. Осипа Бойдуника: "Ще за часів т. зв. «Ваймарської республіки» з приводу відомої зміни в її зовнішній політиці супроти СРСР, в яку нещасливо втягнений був і д-р Євген Петрушевич, комендант УВО полк. Є. Коновалець, щоб не бути зв'язаним з Німеччиною і її політикою, виїхав з Німеччини до Швейцарії". (Мовиться, очевидно, про становище, втворене після договору в Раппалло). Полковник перебував до кінця жовтня 1935 року в Женеві, а після того до смерті в Римі.

У 20-их роках назріла ситуація для того, щоб із націоналістичних гуртів створити єдину організацію. 1929 року постала ОУН, а провід (ПУН) очолив Є. Коновалець. ОУН була задумана як політична підбудова, неначе легальна база для УВО, у протиставлення до інших груп, які "зопортунізувалися", як тоді окреслювалось. У той час знову виявився організаційний талант Полковника, вміння зібрати до купи все таки досить різношерсті націоналістичні групи та групки і поодиноких людей. Це було дуже складне завдання в умовах розсипаної і розсвареної еміграції. Зв'язок провадився здебільшого кореспонденційним шляхом, а далі поїздками, більшими й меншими зустрічами. [...]

Перебуваючи за кордоном, Є. Коновалець, згідно з своїм темпераментом та невсипущою активністю, розгорнув також ланку зовнішньополітичної роботи. При тому він не в'язався ані з екзильним урядом УНР, ані, — і це треба виразно підкреслити, — з жадною однією зовнішньою потугою, з одним бльоком чи однією

концепцією. [...] Полковник не був ані франкофілом, ані германофілом, і то ні чуттєвим, ні політичним. Якщо він і мав сентимент, то хіба тільки як вояк — до німецького війська. Зокрема, він аж ніяк і ніколи не захоплювався гітлеризмом, що навіть деякою мірою дратувало декого з крайовиків. Бо треба було щойно дещо прочитати і придивитися до гітлеризму зблизька, щоб визнати Полковникові слушність.

Звичайно, Полковник не вагався користати з допомоги, коли хтось готовий був її дати. Але таких багато не було. Найефективнішу допомогу давали литовці: документацією, дипломатичною підтримкою, зв'язками тощо. Полковник сам старався систематично розгортати осередки в усіх державах, де тільки для того були люди й можливість, цілком незалежно від такої чи такої кон'юнктури. І тому постали такі "точки опертя" в Парижі, Берліні, Лондоні, США, Бельгії, Канаді тощо. Інші були тоді умови, і вага нашої громади в діяспорі була значно менша, ніж тепер. Інші були й людські спроможності. На той час створення діяльних осередків у цілому ряді країн було великим політичним та організаційним досягненням.[...]

Треба собі сказати, що Полковник був єдиний, який мав шанс не допустити до того, що наступило після його смерті — до розколу в ОУН. Снування здогадів про те, як розвивалися б події серед українства в період другої світової війни, що було б здійснене, а чого не сталося б, коли б Євген Коновалець далі керував ОУН — слід уважати безплідним, а навіть фантазією. Можна, однак, припускати, що розвиток ішов би інакше, динамічніше, з більшими успіхами і з меншими трагічними непорозуміннями. На остаточний вислід другої світової війни Коновалець не міг мати впливу, але, можливо, була б збереглася жива політична картина боротьби єдиної Організації Українських Націоналістів. Кремлівська кліка цілком правильно оцінювала становище. Рука скритовбивника була скерована не на наші емігрантські центри, репрезентації, уряди тощо, а на особу, що керувала безпосередньо боротьбою й могла згуртувати навколо себе великі сили українського народу.

Полковник увесь час добре усвідомлював, що без опори на Східніх Українських Землях ОУН практично становить собою партикулярний і регіонально обмежений рух. Полковник вірив у "стару війну", у деяких січових стрільців, що залишилися в Україні. У фанатичному прагненні конечно прищепити ОУН на СУЗ і розгорнути її там Полковник знехтував заходи обережності. Стосовні органи Москви використали це його слабе місце для виконання успішного атентату.

Факт, що виконавець спромігся здобути довір'я, навіть симпатію Полковника, свідчить, що Коновалець, не зважаючи на

довгорічний досвід революції й підпілля, не зважаючи на перестороги, мав природну схильність — і це було первісне та непереможне в нього і в основі дуже позитивне — довіряти українській людині.

Полковник не завершив своєї боротьби, він тільки дав поштовх, спрямування, розгорнув. Втрачення його не можна буде ніколи точно зважити чи зміряти. Визначні постаті в історії народів рідкі, постаті, що будять дрімучі сили, сповнюють надіями і викликають повне довір'я, виняткові. Полковник залишив нам своїм діянням та боротьбою заповіт, який зобов'язує нас не так до святкового згадування його при нагоді роковин чи академій, як до наслідування, до крокування його слідами.

Хоч формації, які він співторив і якими керував, Січові Стрільці та УВО, визначили тільки етапи і вже належать до історії, а припускаю, і роля ОУН переступила вже свій вершинний пункт та хилиться до присмерку, проте всі ці формації пов'язані одним стрижнем, безпосередньою боротьбою за здійснення національних ідеалів.

Поняття та термін "герої" та "геройство" в нас сплацилося, його надуживають направо й наліво, до всіх і до вся. Але у Полковника є, без сумніву, героїчні риси в несплаченому, сказати б, клясичному розумінні. І не тому, що він згинув з руки скритовбивника, — бо це не геройство, — а тому, що він без вагання, з готовістю взяв на себе великі завдання, виконував їх послідовно, без відхилень та вагань, і завжди мужньо. До його смерті трудно було відчутти й належно оцінювати тягар та відповідальність великої, а при тому щоденної та дрібної, навіть чорної роботи, яку він виконував. [...]

Полковник — реаліст і вояк — добре знав і доцінював силу та спроможності наших ворогів, а проте він сміливо пішов з ними на змагання, і то не з одчаю чи з одчайдушності, а просто виконуючи свій обов'язок, в свідомості свого покликання. Тим то він був вільний від почуття страху. Мабуть, це є найістотніше, що він залишив нам у спадщину. Його слідами пішли ген. Тарас Чупринка і всі вояки УПА, що воювали безстрашно проти двох імперій і продовжували боротьбу навіть і в добу сталінізму. Тут, за кордоном, багато осіб не вірили в це, бо вважали таку боротьбу за неможливу. Їх усе ще опановував і тримав протягом довгих років паралізуючий страх.

Коли ми нині свідомі того, що молода генерація в Україні позбулася почуття страху, то це якоюсь мірою також є вислідом чи наслідком боротьби УПА, яка зродилася з УВО й ОУН, з організацій, що їх очолював і унапрявив Полковник.

УКРАЇНЦІ В БОРОТЬБІ ЗА СТАТУС ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ

Яків Сусленський

Десятого січня 1978 року минуло три роки з дня самовільного переходу великої групи політв'язнів СРСР на статус політичних в'язнів.

Три роки не припиняється героїчна боротьба радянських політв'язнів за офіційне визнання їх такими і за визнання статусу політичних в'язнів.

З вимогами визнати статус політв'язнів виступали неодноразово і до 10 січня 1975 року, але саме цього дня народився принципово новий рух, відомий у радянських концтаборах і тюрмах для політв'язнів як самовільний перехід на цей статус. Це найпоєднованіша і найрішучіша боротьба політв'язнів за свої права, за свою людську гідність. В історію демократичного руху Радянського Союзу і національно-визвольної боротьби народів СРСР вписана ще одна яскрава сторінка.

Український народ має право пишатися тим, що й у цьому акті високого героїзму його сини й дочки взяли якнайактивнішу участь. До того ж, тільки українки були в числі жінок-учасниць цього руху, і в певному розумінні саме вони були першими ластівками цієї форми боротьби. Що стосується числа учасників, то українці становлять найвищий їх відсоток. За ними йдуть росіяни, євреї і представники інших народів колоніальної Росії.

Історія самовільного переходу на цей статус починається з літніх подій у пермських таборах для політв'язнів у 1974 році. У

Яків Сусленський — колишній учитель англійської мови у м. Бендерах Молдавської РСР. У лютому 1970 року його заарештували органи КГБ за те, що він у зверненнях до радянських органів влади критикував їхню політику, протестував проти придушення людських і національних прав, виступив проти інвазії СРСР у Чехо-Словаччині тощо. Під час обшуку в квартирі Сусленського офіцери КГБ сконфіскували записи пересилань англійського радіо ББС та деякі самвидавні документи. Його судили у жовтні 1970 року разом з іншим єврейським діячем руху опору Йосифом Мешенером за "антирадянську пропаганду та агітацію". Сусленського засудили на 7, а Мешенера на 6 років позбавлення волі. До січня 1977 року Сусленський перебував у Мордовських та Пермських таборах й у Владимирській в'язниці. У таборах він був одним з організаторів боротьби за статус політичного в'язня. У липні 1977 року Сусленський одержав дозвіл виїхати до Ізраїля. Тепер живе в Єрусалимі. — *Редакція.*

травні 1974 року на зоні ч. 35 (станція Всесвятская Чусовського району Пермської області), що офіційно називається — "Учреждение ВС 389-35", спалахнув бунт. Приводом до бунту послужила необґрунтована відмова одному з українців побачення з рідними. Понад тридцять осіб оголосили на знак протесту голодівку проти сваволі таборової адміністрації. Голодівка тривала понад місяць і завдала адміністрації багато клопоту. Ті, що протестували, вимагали надати побачення товаришеві-українцеві.

Автор цих рядків перебував на той час у Владимирській тюрмі. Про ці події в таборі ч. 35 я довідався від Володимира Буковського через Миколу Будуляка-Шаригіна, переведеного по закінченні строку суворого режиму з камери ч. 21 четвертого корпусу, у якій він перебував з Буковським, до нашої камери (ч. 55, третій корпус) загального режиму. Я сприйняв повідомлення Будуляка з мішаним почуттям захоплення і заздрости, подиву і розчарування.

До того часу бунтарською зоною вважалася наша: табір ч. 36, а табір ч. 35 був тихим затоном. І раптом... воістину як за приказкою: у тихій заводі чорти водяться. Було з чого дивуватися. Мене завжди захоплювало піднесення войовничого духу, згуртування для єдності дії, боротьби зі злом і стійка, непохитна постава борців. Я шкодував, що не перебуваю з ними, а в тихій Владимирській тюрмі, де в 1974 році панувала тиша і спокій. І все ж при загальному почутті радості і захоплення у мені жило й почуття незадоволення і жалю. Вимога страйкарів — за такого піднесення духу і такої масовості — здавалася мені дрібною, незначною.

— А що ти запропонував би? — запитав мене учасник розмови Юрій Федоров.

Я відповів, що за такої температури пристрастей, такої самопожертви треба хапати бика за роги, не розмінюватися на дрібниці і вимагати офіційного визнання нас політв'язнями, вимагати статусу політв'язнів.

— Це не новина, — заперечили мені. — В історії радянських політичних таборів подібні вимоги не новина. Всього можна домагатися. Ну, а коли одержиш чергову відповідь (яких ми пізніше одержували без числа: "Ваші вимоги про надання вам упривілейованих умов утримання суперечать законові"), то як на це реагувати?

— Переходом на статус політв'язнів самовільно. І стояти на цьому до кінця, до перемоги.

— Це дійсно нове і величне. Але чи реальне? В умовах радянської системи це рівнозначне самогубству. Чи ти уявляєш, яка могутня репресивна машина заходить коло нас, перетре на порох, мокрого місця не залишить. Активний опір "радянській" владі в умовах цілковитого безправ'я в'язнів і неконтрольованої

сваволі влади. Ні, це фантазія. Мільйони людей перетерла советська кровожерна м'ясорубка. Таж перед нами стіна, не та гнила, яку торкни пальцем — і розвалиться, а залізо-бетонна стіна насильства і гноблення, жорстокости і придушення людських свобод, азіатської дикости і тупої впертости. Тільки водневою бомбою широкого громадського опору можна підірвати цю глуху стіну. Два-три самовідданих ідеалісти здібні набратися надхнення. Рух смертників не відбудеться. Реальне: подати заяву, чітко й юридично грамотно зформулювати засади статусу політв'язнів, звернутися до Комісії законодавчих передбачень Верховної ради СРСР і підсилити свої вимоги страйком не довше тижня, протягом якого всі учасники безсумнівно зазнають суворого покарання.

Але я чомусь вірив у широку підтримку людей, захоплених високою ідеєю.

Невдовзі до Владимірської тюрми прибуло з моєї зони ч. 36 троє людей: Лев Григорович Лук'яненко, Давид Ісерович Черноглаз і Симас Кудирка. Згідно з поглядами таборового начальства, їх вважали керівниками відповідно українського, єврейського і литовського земляцтв у нашій зоні. Вони розповіли про червневі події у таборі ч. 36: про масовий страйк 40 політв'язнів у зв'язку з тим, що Степана Сапеляка побив старший лейтенант Мілентяй (лотиш за національністю), черговий заступник начальника колонії. Страйкарі вимагали видалення з зони Мілентяя, який невдовзі дістав підвищення і не виходив на роботу понад місяць.

І знову їх вимоги здалися мені дуже скромними, ніяк не співмірними з напруженням пристрастей і застосованими карами: більшість учасників протесту пробули десятки днів у карному ізоляторі, значне число їх відпроваджено до Владимира. Слідом за Лук'яненком, Черноглазом і Кудиркою почали прибувати до Владимірської тюрми найактивніші учасники опору: Вітольд Абанькин, Олексій Сафронов, Михайло Макаренко, Ігор Давидов.

11 листопада 1974 року закінчувався строк мого перебування на тюремному режимі, і я повертався до табору. Я твердо вирішив боротися за визнання нас політв'язнями і за визнання за нами цього статусу, що суттю зводилося до боротьби за нашу людську гідність. Про свої наміри я розповів своїм співкамерникам, які мало вірили у можливість здійснення такої фантастичної ідеї.

З не відомих мені причин мене завезли на зону ч. 35 і посадили в ізолятор. У сусідніх камерах сиділи Зіновій Антонюк, Славко Глузман і Володимир Балахонов. Вони тримали тривалу голодівку з мотивів, які здалися мені незначними. Четвертого учасника голодівки Івана Світличного силоміць повезли до Києва на обробку. В одній з камер ПКТ [приміщення камерного типу] перебували Ар'є Хнох, Саша Чекалін і Вальдман. Дякуючи наглядцеві, надиво добрій людині (рідкий випадок у вовчій зграї

людоїдів МВД), мені пощастило поговорити з товаришами і повідомити їм акцію, яку я намислив. Правда, я не назвав автора ідеї і користувався неозначеними щодо особи пропозиціями: стало відоме, пропонують, говорять, будуть робити і т. д. Мене не вважали серйозним політиком за іронічний стиль моїх заяв, кожночасну готовість до ризику, незмінну веселість та безнастанні дивацтва, і повідомлення про приналежність ідеї мені наставило б людей на легковажно-іронічний лад. Перший зрозумів політичний сенс акції В. Балахонов, колишній співробітник ООН. Він дозрів до такої дії і став найпалкішим прихильником боротьби за статус. По звільненні з тюрми у січні 1977 року я передав Володимирові Балахонову прапор боротьби за статус політв'язнів і ні на хвилину не сумніваюсь у тому, що він гідно пронесе його через усі роки суворих випробувань (йому лишалося ще сидіти сім років).

Шляхи начальства незбагненні, і 19 листопада 1974 року я опинився у "рідній оселі" у зоні ч. 36 серед знайомо ненависних мені "ментів". Приїхавши, не відразу потрапляєш у зону: доводиться перебувати кілька днів у карантині — ізоляторі. У другій камері досиджував останні дні свого 25-літнього строку ув'язнення українець, чудова людина — Іван Покровський. І як досиджував! На двадцять четвертому році ув'язнення за вірність своїм ідеалам — півроку в ПКТ. Саме там ми особливо зблизилися, перейнялися взаємною симпатією і чудово розуміли один одного. На двадцять п'ятому році ув'язнення — за вірність своїм ідеалам п'ять місяців ПКТ. Для відпровадження до тюрми цей строк виявився недостатнім. Треба не менше пів року. Й Іван Миколайович, хворий на туберкульозу легенів і людина, для якої праця — життєва konieczність, оголошує "останній і вирішальний бій" своїм мучителям: агітуючи лише власним прикладом, без закликів і заяв, він, не усвідомлюючи цього сам, стає першим учасником руху за перехід на статус з власної волі. Він відмовляється від примусової праці і виконання вимог режиму. Двадцять п'ять років каторги не зломити його невиситимого духу борця за свободу українського народу. Вони загартували його. Не на ту адресу Микола Тіхонов написав чудові вірші: "Гвозди бы делать из этих людей, не было б в мире прочнее гвоздей!" З тих безмозких людей, кому адресовані були ці вірші, можна робити лише тупі гвоздки. Пригадуючи ці вірші, я думаю про таких людей, як Іван Покровський, Лев Лук'яненко, Микола Бондар, Микола Будуляк-Шаригін, Зіновій Антонюк, Андрій Турик, Валентин Мороз, Юрій Шухевич, Василь Федоренко, Вячеслав Чорновіл, Іван Світличний, Зорян Попадюк, Олександр Сергієнко, Анатоль Здоровий, Петро Самохвал, Леонід Педан, Віталій Капиниченко, Віталій Синигівський, Роман Гайдук, Володимир Ракецький, Григорій Приходько, Георгій Гладко, Іван Верник, Богдан Чуйко, Володимир Василік,

Юрій Дзюба і багато ін. Враховуючи тему статті, я називаю імена лише українців. Ці люди, сильні духом і світлі розумом, — справжні герої нашого часу.

А чи в багатьох народів є такі славні дочки, як Ірина Стасів-Калинець, Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ніна Строката-Караванська й Одарка Гусяк? Вони інтуїтивно відчули дух часу; вони, як й інші, усвідомили дозрілу правосвідомість людини — нашого сучасника, і сміливо відстоювали свою людську гідність. Вони стихійно перейшли на статус політв'язня, але через брак інформації і зв'язку між таборами не змогли усвідомити велич свого вчинку й узгіднити свої дії з іншими. Тому їх заслужено належить вважати попередниками руху за статус політв'язня.

23 листопада мене випустили з ізолятора в зону. Після тюремної півголодної пайки, тривалого перебування в задушливій камері й інформаційного голоду мені хотілося трохи "відпочити" в зоні, підкріпити здоров'я і набратися сили, зустрітися з ширшим колом людей, збагатитися інформацією і навіть полежати на зеленій траві під сонцем. Тому я хотів передати ідею боротьби за статус політв'язнів керівникам земляцтв для втілення її в життя, а самому пристати до руху за півроку. Але зона виявилася знесиленою; зірок першої величини запроторено до Владимиру. Їх заступники не були такі впливові і не могли запалити маси. Ідея багатьом подобалася, але задум був вагітний важкими наслідками: за тамашніми звичаями легко можна було підпасти за такий задум під статтю 77-1 КК РРФСР, санкції якої — від 8 років до вищої міри. Ніхто не хотів ризикувати виступити ініціатором. Олег Воробйов, якого я утаємничив у свої задуми, сказав, що зона мертва після вивезення провідників і задум здійснити не вдасться. Тоді я, люблячи доводити задумане до кінця, розпочав індивідуальні розмови з людьми, до яких мав довір'я.

Першим з великим захопленням відгукнувся Віталій Калиниченко. Під свіжим враженням від розмови він написав заяву і передчасно віддав її. Нетерпіння не давало йому спокою. Він розкрив карти і ледве не зірвав усю акцію. Вести агітацію під пильним наглядом КГБ й оперативного відділу, на виду й у присутності внутрішніх ворогів—"стукачів" було дуже небезпечно. Але відступати було нікуди. Бож одна людина вже офіційно заявила про перехід на статус політв'язня з власної волі. Я розумів, що предметною починається розмова навколо якогось документу і підпис під ним зобов'язує до певних дій. Такий документ я уклав, пізніше він був поширений у самвидаві і попав на Захід. У журналі *Лосев* (ч. 6, 1975) з'явилася наступна інформація:

Поширюється в самвидаві і дісталася на Захід звернення сімох політв'язнів таборового пункту ч. 36 Пермських таборів до урядів усіх країн й ООН з проханням "звернути увагу на нестерпно важкі

умови утримання політ'язнів у Радянському Союзі і вплинути на керівників цієї країни з тим, щоб змінити ці умови і зрівняти їх з міжнародними нормами утримання політ'язнів". Звернення підписали Яків Сусленський, Павло Кампов, Юрій Гродецький, Микола Бондар, Анатоль Здоровий, Віталій Калиниченко, Степан Сапеляк.

Ні, не в цьому була головна суть нашого звернення. Ми стали на смертний бій з лютими ворогами в боротьбі за права людини і гостро потребували міжнародної підтримки. Цього не могли спочатку зрозуміти люди за кордоном і навіть наші друзі в СРСР. І ми лишилися без підтримки, самі проти страшно репресивної машини. Не диво, що не у всіх вистачило пороху. Блискуча сімка не вийшла, і двоє, що поставили підписи під зверненням (Павло Кампов і Степан Сапеляк) не встояли перед труднощами.

Небезпеку такої акції громадянської непокори відчували кагебістським нутром цербери советської системи. Вони пустили в рух весь арсенал засобів: умовляння, погрози, підлещування, обіцянки, репресії.

Майор Федоров накинувся на Юрія Гродецького, який невдовзі перед тим прибув з мордовського табору: "Це ви привезли нам цю заразу! Ми вас за це будемо судити!"

З Віталієм Калиниченко говорили зовні поблажливо. Віталій пройшов складний шлях розвитку, і стійка позиція, на яку він став, дратувала кагебістів. Віталій одверто заявляв, що він ініціатор переходу на статус політ'язня, але вони йому не дуже вірили.

Анатолія Здорового, що мав до того багато порушень і перебув у карному ізоляторі 108 днів, готувалися відіслати до Владимірської тюрми.

Довгі розмови вели з Миколою Бондарем. Твердість духу цієї людини вони знали добре. Зважившись на щось, Микола ніколи не відступав. Мені здається, що у всіх таборах і тюрмах я не зустрічав іншої такої людини, на яку можна було з такою певністю покладатися, як на Миколу Бондаря. Знаючи його минуле і його бажання жити на лоні природи на Україні, вони намагалися відколоти його від сіоніста Сусленського, націоналіста Здорового і "зрадників" батьківщини Калиниченка і Гродецького. Але Микола твердо заявляв, що має намір боротися за статус політ'язня до кінця, бо якби такий статус був, він не сидів би сім років за критику партійного керівництва.

Зі мною розмовляли заступник начальника управління капітан Шаріков, начальник оперчастини лейтенант Рожков, заступник начальника колонії в справах політвиховної роботи капітан Нелепов і начальник колонії капітан Журавков. Дурний лейтенант Рожков договорився до того, що сказав у простоті душевній: "Якби вам [політ'язням — Я. С.] дали статус, якого ви вимагаєте, то багато хто захотів би сидіти по тюрмах і таборах". Капітан Шаріков указував на те, що всі репресивні органи приготовані до

нашої акції і що ми відчуємо це на всіх етапах і повсюдно. І всі безпідставно заявляли, що в СРСР політв'язнів немає, а всі ми — кримінальники.

10 січня 1975 року, тобто день подачі заяв, наближалось. Десь перед цим треба було використати побачення для передачі заяви й інформації друзям в СРСР і на Захід, що й було здійснене в неймовірно важких умовах.

Тільки п'ятеро: крім мене, ще Юрій Гродецький і три українці — Віталій Калиниченко, Микола Бондар й Анатоль Здоровий, були готові до накресленої акції. Двоє — Степан Сапеляк і Павло Кампов — злякалися. Олега Воробйова та Йонаса Шімінскаса відштовхнула участь Калиниченка, у стійкість якого вони не вірили і взагалі йому не довіряли, прочувши щось про його минуле. Вони побоювалися, що участь нестійких людей дискредитує рух, а просякнення агентів КГБ небезпечно важкими ускладненнями. Були в них й інші мотиви, які стримували їх від участі в акції. Інші пропонували послати документ на Захід, не називаючи імен учасників, а підписати тільки словами: "група політв'язнів". Я рішуче протестував. Треті — Андрій Турик, Володимир Ракецький, Іван Верник та ін. — ще не дозріли, але обіцяли підтримку. Двометровому Астрі (лотишеві) ідея дуже подобалася, але він відчував біологічний страх перед голодом у Владимирській тюрмі. Віплі Саартс шкодував, що в лютому закінчується строк його ув'язнення, і він не зможе брати участь у такому почесному русі. Юрій Дзюба тоді ще боязко вступав на шлях опору, побоювався можливих труднощів і заздрич нашої сміливості. Пізніше, після низки випадків коливання, розпачу і зривів, він твердо став на шлях "непоправного", на шлях мужньої боротьби за свою людську гідність. Понад 180 днів він перебув у карному ізоляторі. Були й такі люди, які відмежовувалися від мого задуму. Про одного з них я згадую з огидою, особливо після того, як прочитав у газеті *Известия* і *Неделя* його висловлювання про радянське правосуддя. Це Лев Ладиженський, колишній дисидент з Риги, який вважав свого слідчого з КГБ за одного з ліпших своїх друзів. Він говорив мені, що готовий на все, аби лише домогтися помилування, бо "на волі ми потрібніші". Він прочитав мені укладений ним вірш:

Молодой человек из Гааги
Вышел в бой против танка со шпагой.
И увы... неизвестно,
Где то мокрое место,
Что осталось от моря отваги.

І я зрозумів, що звернувся не на ту адресу.

Я розумію, що українську громадськість цікавить питання про

те, як поставився до цієї ідеї найвидатніший представник українців на зоні ч. 36 Євген Сверстюк. Я, звичайно, розмовляв з ним, і його тонка натура, що захоплено реагувала на кожний шляхетний порив, жваво відгукнулася. Але людина, а особливо така, як Євген Сверстюк, багатогранна, і зв'язки її з навколишнім світом різноманітні. Обчислювальний апарат, зваживши всі за і проти, підказав йому інший варіант поведінки.

Я безмежно радий з того, що моє довір'я до людей, яке часто приводило мене до сумних наслідків, цим разом мало успіх: жоден з тридцяти осіб, яким я довірився, не "продав" мене, і мені вдалося здійснити задум, розіграти його як по нотах й уникнути найсуворішої кари.

Наші опікуни чекісти виявили велику вправність, щоб зірвати акцію. Підвищили активність страйкбрехерів Довганіч і Садо. Російська громада намагалася нацькувати литовців проти євреїв. Литовці не зареагували на провокацію, а тверда позиція українців, з якими євреїв в'язала багатолітня таборова дружба, зірвала задум антисемітів.

У таборі стали відчутні послаблення: менти були менше причіпливі; число покарань скоротилося; у ларку збільшився асортимент продуктів, появився добрий індійський чай у пачках; в'язні обирали собі працю на бажання. Так, Астра, Дзюба, Кифяк і Жураускас відмовилися працювати на пресах для виготовлення ручок і зажадали переходу на іншу працю. Свої вимоги вони підкріпили дводенним невиходом на працю, за що зовсім не зазнали кари. Влада була задоволена, що вони згодні були бодай абияк працювати і не переходили на статус політв'язня самовільно. Пізніше, в період піднесення руху на зоні, статусники по кілька тижнів гуляли по зоні, нудячися без роботи, і не реагували на погрози таборової адміністрації. Розгублена і безпомічна влада мала при цьому жалюгідний вигляд. Чи чуване таке зухвальство на світі: їх не бояться!?

10 січня шестеро (В. Калиниченко вислав заяву ще 27. 11. 1974) послали заяви до Президії Верховної ради СРСР. На зоні ч. 35 солідарність з нами виявив лише Володимир Балахонов. Ми не хотіли порушувати встановленого правила і протягом місяця чекали відповіді. Порушенням власних законів влада спровокувала наші наступні дії. Лишаючись людьми чести, не кидаючи слів на вітер, ми були змушені перейти на статус політв'язня самовільно. Влада ж вирішила покарати нас показово, щоб відохотити інших.

З паном Здоровим довго не панькалися і відпровадили його на три роки до Владимирської тюрми. Юрія Гродецького запхали на три місяці до ПКТ, а що він і там відмовлявся від роботи, то його майже без перерви тримали в ШІЗО на голодній пайці і в вогкому, холодному приміщенні. Найважчі випробування випали

на долю Віталія Калиниченка. З 11 січня він перестав працювати. Цілий тиждень він гуляв по зоні. Начальство робило вигляд, що не помічає його вольностей, і припускало, що він отямиться, відведе душу і заспокоїться. Йому обіцяли дати п'ятнадцять діб ШІЗО, один місяць ПКТ і потім відпровадити до тюрми. Йому, туберкульозникові, важко було витримувати таку кару, але він не занепадав духом.

9 лютого увечері я і Микола Бондар у присутності Вульфа Залмансона, Йонаса Шілінскаса й Олега Воробйова спалили свої таборні нагрудні знаки, а 10 відмовилися від примусової праці і виконання режимових вимог, тобто перейшли на статус політв'язня самовільно. Уже наступного дня мене посадили в ШІЗО. Зомною нічого було панькатися або, як твердить про мене рішення суду: "Сусленський не реагує на всі заходи виховного характеру, негативно впливає на інших засуджених". А з Михасем Бондарем радянська кішка вирішила, заки роздере його, погратися.

Я застав Віталія Калиниченка в пригнобленому стані. До п'ятнадцяти діб йому додали ще п'ятнадцять. У камері було холодно й вогко. Тонка стіна не могла встояти проти сорока ступенів морозу. Віталій змарнів і кашляв. Йому важко було витримувати голод. З жалюгідної пайки я намагався викрасти шматок хліба, щоб підгодувати Віталія. По закінченні других п'ятнадцятьох діб Калиниченкові дали ще десять діб. На нас був тонкий одяг, і ми не могли вночі заснути. Першої ночі я не міг заплющити ока. Віталій лежав на голих дошках, прикрившись газетою. Уночі, коли він повертався на другий бік, газета з шелестом сповзла. Я підняв її з підлоги і накрив Віталія. Мені впала в око назва газети: *Культура и жизнь*. Попри весь трагізм нашого становища я засміявся. Замість обіцяного місяця в ПКТ, йому дали півроку. Він зрозумів, що його будуть мордувати (красномовне українське слово) у карному ізоляторі до кінця строку ув'язнення, тобто понад рік, і цілковито позбувся гальм. Які прокльони він вигукував на адресу своїх мучителів! Якою лютою ненавистю світився його погляд! А кафебісти готували йому воістину середньовічну розправу. Вони послали Віталія до психбарака в Мордовію, потім до Інституту Сербського, а звідти до психтюрми в Сичовку Смоленської області. Уже після звільнення я одержав від Віталія листа, в якому він описував примусове "лікування" в Сичовці: кілька сильних кримінальників хопали його за руки й за ноги, а фельдшер заганяв йому між лопатки підогріту сірку. Від цього одвисала нижня щелепа, температура підносилася до 39 ступенів, кидало в жар і холод, а біль не вгамовувався протягом двох діб. Після чого процедуру повторювали.

Та сама доля чекала і Володимира Балахонова. Його 11-денна голодівка і рішучі протести міжнародної громадськості змінили плани КГБ, і після перебування протягом місяця в мордовському

психбараці його повернули в зону, звідки перепроводили до Владимирської тюрми.

Мені до п'ятнадцятьох діб додали ще десять і пригрозили протримати довше. Я оголосив цілковиту громадянську непокору: вів розмови з в'язнями інших камер, не виходив на виклик начальника, лежав удень на підлозі, не лягав спати після відбою. Невдовзі я почув голос молодого хлопця, що випадково потрапив до ШІЗО: "Оголошую цілковиту громадянську непокору". Від таких вихователів (я — вчитель за фахом) треба було якнайскорше звільнитися. І мене з Юрієм Гродецьким відпровадили до Владимира.

Миколі Бондареві ще довго довелося лишатися в зоні. Не раз його кидали в ШІЗО, багато днів він пробув там у цілковитій самотності, явивши цим великий приклад стійкості і мужності. Лишаючи його в зоні, ніхто з нас, етапованих до Владимира, не мав сумніву в тому, що Микола "не зірветься", не заламається. Двічі протягом 34-денних голодівок, коли годувати його починали щойно з дев'ятнадцятої доби, він довів свою незламність. Його ім'я може стати символом на означення людини високої моральної чистоти й вірності своєму слову й ухваленому рішенням.

У Владимирі були здивовані моїм скорим поверненням. Так швидко ще ніхто "не розкручувався". Мій авторитет серед політв'язнів зріс, бо побачили в мені людину, яка вміє здійснювати свої ідеї. Прибуття гурту політв'язнів, що перейшли на статус політв'язня самовільно, надхнуло наших попередників ідейно оформити наслідки і перспективи руху, що народжувався. Політв'язні камери ч. 15 четвертого корпусу у складі Володимира Буковського, Лева Лук'яненка, Давида Черноглаза, Миколи Будуляка-Шаригіна й інших, разом дев'ять осіб, уклали проект статусу політв'язня. Це булов квітні 1975 року. У травні остаточно відредагований проект був переписаний дрібним письмом у камері ч. 32 третього корпусу, де тоді перебували Володимир Буковський, Давид Черноглаз, Йосиф Мешенер й Анатоль Здоровий. Проект був поширений між усіма політв'язнями Владимирської тюрми. У червні його вдалося передати на волю, і невдовзі він опинився за кордоном. З повним текстом цього документу можна познайомитися в *Хроніці таборових буднів* ("Сучасність", 1976). У післямові до нього говориться: "Дата цього документу не встановлена. Агентство Ройтер повідомило 31 жовтня 1975 року, що, крім вищепідписаних політв'язнів, ще десять політв'язнів підписали цю заяву. Мабуть, текст її був відомий радянським дисидентам уже в червні 1975 року".

Тепер, після моєї інформації, відомості про час появи цього документу і про його створення остаточно з'ясувалися.

Ідея переходу на статус політв'язня самовільно припала владимірцям до душі, і невдовзі майже всі політв'язні Влади-

мірської тюрми стали учасниками цього руху. Кожен політв'язень вислав до Верховної ради копію проекту статусу. А той, хто повертався до зони, намагався провезти його з собою. Не всім це вдавалося, але зони дізналися про цей документ. Владимирська тюрма стала центром і законодавцем боротьби політв'язнів. У 1965-66 роках у ній скупчили таких мужніх діячів опору, як Михайло Макаренко, Кронід Любарський, Володимир Балахонов, Володимир Буковський, Лев Лук'яненко, Микола Будуляк-Шаригін, Бабур Шакіров, Йосиф Мешенер, Давид Черноглаз, Валентин Мороз, Олександр Сергієнко, Вітольд Вудка, Леонід Педан, Юрій Федоров, Володимир Афанасьєв, Георгій Давидов, Гігель Бутман, Анатоль Здоровий, Юрій Гродецький, Гунар Роде, Георгій Гладь, Олександр Чекалін, Григорій Приходько, Володимир Ракецький, Микола Бондар, Роман Гайдук, Баграт Шахвердян, Євген Пашнин, Зорян Попадюк, Йонас Вальдман, Владлен Павленков, Юрій Шухевич, Василь Федоренко, Ма-Хун та інші, включно з автором цієї статті.

Влада серйозно занепокоїлася. Усе було урухомлене, щоб зруйнувати цей моноліт — спілку, надхнену високим піднесенням. Люди вперше в житті повнотою позбулися почуття страху, витрусили з себе лахміття рабської покори і, духово очищені, піднесли над побутовими вигодами в ім'я Чести і Людської Гідності. Чи це не Подвижництво? Якими жалюгідними карликами виглядали поруч з ними — Велетнями Духу — нікчемні прислужники радянської системи...

Коли за першою шісткою слідом пішли інші і за 1975 рік число статусників перевищило шістдесятку, влада зрозуміла небезпеку, яка крилася в цьому русі. Був урухомлений весь арсенал засобів насильства. Ось тут воістину розквітло беззаконня і проявилось в повному своєму радянському блиску. Нас примусили примусово працювати у зовсім не придатному для праці приміщенні. У Владимирській тюрмі і тепер кримінальні в'язні працюють у камерах, в яких живуть і сплять. Ми назвали цю систему праці ССРСР (аббревіатура: "спальня, столовая, сортир, работа"). Від праці ми відмовилися з принципових міркувань. Нам не видавали продуктів, привезених з табору. Це було грубим порушенням закону, алеж на цьому базується вся радянська система. Нас майже стало тримали на суворому режимі при заниженій нормі харчування: 1300-1800 калорій. З усякого приводу прискипувалися й карали зовсім необґрунтовано. Так, наприклад, у січні 1977 року велике число політв'язнів було переведене на суворий режим за вислови солідарності з французькою компартією, яка підтримала ідею обміну чілійських політв'язнів на радянських. Нам не видавали листів від рідних і друзів, особливо з-за кордону, наші листи (один на місяць, а на суворому режимі один на два

місяці) конфіскували. Нас позбавляли права отоварюватися на два карбованці місячно, не видавали бандеролів, свавільно знімали з рахунку гроші на оплату нашого утримання, видавали товар тільки на зароблені гроші. Скарги на дії адміністрації не відправляли або ж свавільно переадресовували до прокуратури, звідки ми одержували глузливі відповіді. Усі карні органи виправдували дії адміністрації. Нас обмежували в одержанні літератури. Юридична, медична, політична, навчальна, навіть спортова література була під заборонаю. Адміністрація тюрми і таборів з відома прокуратури дозволяла собі навіть відкривати листи, адресовані прокурорам, що вважається найгрубішим порушенням закону. Нарешті, влада не зупинялася навіть перед фізичним знищенням "бунтівників" і серйозним ушкодженням їх здоров'я. З першого-ліпшого приводу нас кидали до карцеру. Знищення в карцері можуть послужити темою спеціальної статті. За заборонені вислови в скаргах, за міжкамерний зв'язок, за збереження Біблії, за непривітання начальника, за відмову від праці, за тайнопис у листах. Це приводи. Причини ж у тому, що ми статусники, люди чести, інтелігенти, сіоністи, націоналісти, демократи, віруючі, діячі опору, які зберегли вірність своїм переконанням, ідеалам! Цим ми накликали на себе люту ненависть безпринципних садистів, катів.

Наша боротьба за статус політв'язня зробила Владмирську тюрму символом одчайдушного опору радянському тоталітарному режимові, символом жорстоких тортур в умовах комуністичної системи. Нелегка доля громадянина СРСР, який прагне лишатися людиною. Але наслідки нашої боротьби почасти й радісні: до Владмирської зловісної тюрми перестали посилати політв'язнів. Ці наслідки були б ще багато значніші, якби рух політв'язнів за свої громадянські права знайшов підтримку широкої світової громадськості. Таке однак не сталося через погану поінформованість про рух і, видимо, через те, що західня публіка, живучи в достатку, втомилася боротися за священні людські ідеали. "Грім не вдариться — дядько не перехреститься", — каже народна приказка. Але коли вдарить російська артилерія, західній публіці хреститися буде пізно.

А самовіддані борці в казематах і за колючим дротом, без жодної підтримки ззовні, уже четвертий рік ведуть одчайдушну боротьбу за громадянські права, за людську гідність. Документ, який долає перешкоди і кордони, підписаний гуртом в'язнів мордовських таборів: Паруйром Айрік'яном, Миколою Будуляк-Шаригіном, Михайлом Хейфецом, Іриною Калинець, Іриною Сенік, Нійоле Садунайте, Вячеславом Чорноволом, Данилом, Шумуком, Оксаною Попович, Володимиром Осіповим та іншими,

— говорить про те, що рух розгорнувся з новою силою. "Ми домагаємося законодавчого введення статусу політв'язня ще до початку нарад у Београді", — пишуть вони.

Не знаю, чи вдалося мені цією розповіддю розбудити хоч одну чутливу душу. Чи зрушиться з мертвої точки питання, що набило вже оскому, про *дійову* підтримку політв'язням СРСР — цьому мужньому авангардові демократичного табору? Той, хто за ширмою детанту спроможен побачити зв'язчу пащеку советського хижака, не пошкодує сил і засобів для допомоги борцям за права людини.

РОЗМОВА З ГЕН. ПЕТРОМ ГРИГОРЕНКОМ

Ген. Петро Григоренко — це одна з найвидатніших постатей правозахисного руху в СРСР і в Україні. Він є членом Московської та Української громадських груп сприяння виконанню Гельсінкських угод у галузі людських і національних прав. Ген. Григоренко, родом з України, майже все своє життя провів у Росії. Від 20 року життя він був членом комуністичної партії, з якої прогнали його в 1964 році. П. Григоренко брав участь у другій світовій війні, був кількаразово відзначений за хоробрість, був двічі ранений. У 1962 році, як професор Військової академії ім. Фрунзе в Москві, ген. Григоренко виступив з критикою відроджуваного т. зв. культу особи і сталінізму. За це перенесли його на Далекий Схід. У наступному році Григоренко заснував Союз боротьби за відродження ленінізму, за що 1964 року його арештували та післали на рік до психіатричного закладу. Тоді теж позбавили його ранги генерала та понизили до звичайного вояка, викинувши з комуністичної партії. У 1965 році його звільнили, але він зразу заангажувався у критиці сталінізму та в боротьбі за людські та національні права. За систематичну критику сваволі уряду й урядовців та зокрема за оборону права кримських татар повернутися на Крим, Григоренка засудили в 1969 році на п'ять років психушки. Звільнений 1974 року, Григоренко вів далі свою боротьбу в рамках правозахисного руху. Він став співзасновником Московської, а згодом Української Гельсінкських груп.

У листопаді уряд СРСР дозволив ген. Григоренкові виїхати до США на шість місяців для проведення складної медичної операції та для відвідин сина Андрія. Але 10 березня 1978 року ген. Григоренко дізнався, що в половині лютого ц. р. Верховна Рада СРСР позбавила його радянського громадянства.

Розмову надруковану нижче перевела редактор *Сучасности* Марта Скорупська з ген. Петром Григоренком у Нью-Йорку 24 березня ц. р. — *Редакція*.

Питання: Ви є одним з засновників і належите до гурту найвидатніших учасників правозахисного руху в СРСР. Що вважаєте найбільшим досягненням того руху? Як далеко поширений цей рух серед окремих верств радянського суспільства, серед інтелігенції, робітників, молоді? Які політичні і соціальні гасла правозахисного руху вважаєте найбільш мобілізуючими? Яке місце в цьому русі посідають прагнення неросійських народів СРСР до незалежності?

Зінаїда Михайлівна і Петро Григорович Григоренки

Відповідь: Це питання складене з декількох великих питань, через те я докладно висвітлити все не зможу і дам тільки деякі дуже короткі зауваження. Перше щодо досягнень правозахисного руху. Найбільше досягнення те, що він знайшов себе, як рух правозахисний, не як політична течія, не як партійна течія, а як союз усіх, хто хоче захищати права людини. Хто захищає права людини — захищає закон. Оце є найбільше досягнення. А воно породило друге досягнення — їх слід розглядати вкупі — це те, що цей правозахисний рух учить людей позбуватися страху — страху, який опанував народ упродовж багатьох років жорстокого панування тоталітарної диктатури.

Страх породили масові репресії після громадянської війни, а ще більше штучний голод в Україні, який буквально зламав хребет нації (понад 6 до 8 мільйонів людей загинуло), потім репресії 30-их років, післявоєнні репресії, які звалилися на весь народ. Усе це привело до того, що люди боялися говорити, боялися слово сказати, і от правозахисний рух знайшов таку форму, що міг допомогти людям звільнитися від страху, що люди почали висловлювати свої незадоволення. Це друге найважливіше досягнення.

Рух себе вже виявив, як течія *моральна*, не політична, а виключно моральна. Ми не ставимо ніяких завдань побудови якогось іншого суспільства. Ми тільки вимагаємо, щоб у країні панував закон, щоб навіть ті закони, які нам не подобаються, влада виконувала. Наша влада не привикла користуватися законом. Закони видаються в такій формі, щоб ними можна було похвастатися перед тими, хто не знає нашого життя, перед закордоном. Законам надають таку форму, щоб вони виглядали дуже приємні, дуже людяні, але в житті законів не придержуються, в житті діють за принципами сваволі правлячої бюрократії.

І от через те наш правозахисний рух ставить за головну свою ціль — здобути можливість підкорятися тільки законові, не сваволі. Як сказано, наш правозахисний рух — це рух не політичний, це рух не економічний, це рух чисто моральний. Наша мораль — *не брехати*. Позбутися брехні в нашому житті, не говорити одно, а робити друге. Що говориться, те й повинно робитися. І те, що ми знайшли цей шлях, і те, що цей шлях підтримав народ — це я вважаю найважливішим досягненням правозахисного руху, досягненням світового та історичного значення.

Ще ніколи народний рух не йшов таким напрямком, і напрямком цей знайшов сам народ у тих жахливих умовах, у які він попав. Народ настільки жорстоко карали, настільки душили, щоб заставити його забути свою людську гідність, але народ зумів за неї боротися. І в цьому полягає велика заслуга всіх тих діячів, хто поклав цеглину в цю справу.

Далі Вас цікавить, як далеко поширений цей рух серед окремих верств радянського суспільства, серед інтелігенції, робітників і молоді. Мені тяжко відповідати на це питання, бо ми ж не є організацією. Правозахисний рух це не політична, не професійна, ніяка організація. Це люди різних думок, які борються за права людини. І тільки. А організованого руху, організації будь-якої — в нас нема. Через те ми не можемо визначити числа членів. Ми тільки можемо на основі власних спостережень сказати, що цей рух дуже поширився. Тепер майже нема місця в Радянському Союзі, в якому не знали б про Гельсінкські групи, про Сахарова, Турчина й інших дисидентів, про Миколу Руденка, про Тихого, про всіх цих діячів правозахисного руху. Вони і серед інтелігенції відомі, і серед робітників, і серед молоді. Показником того є і утворення незалежних профспілок під керівництвом Клебанова. Поперше, сам Клебанов був зв'язаний з видатними правозахисниками. Приїжджаючи з Донбасу, він зустрічався завжди з Юрієм Орловим, який очолював Гельсінкську групу в Москві. І сама мета, яку ставить цей профсоюз, — теж правозахисного напрямку. Вони утворюють профсоюз для захисту від бюро-

кратії, від порушення законів на заводах і таке інше.

Ніяких політичних і соціальних гасел правозахисний рух не висуває. Ми одного потребуємо — закону. Коли є навіть закони, які нас не задовольняють, ми ведемо боротьбу за те, щоб вони виконувались. Коли закони будуть в країні виконуватися, ми тоді зможемо говорити про змінення поганих законів. Це буде наступний етап. А тепер найпоганіший закон — краще сваволі. От боротьба проти сваволі, проти того, щоб бюрократія, що хотіла те й робила з людьми — це головне завдання боротьби. І тут ніяких мобілізуючих гасел я у всякому разі не висував сам і не чув, щоб хтонебудь з моїх товаришів висував. Ось Гельсінкська група в Москві, а теж і Українська, оскільки я і в цій і в тій є членом, тільки писали і говорили про порушення прав людини. І єдине, чого ми вимагаємо, це те, щоб людина могла користуватися своїми правами.

Ну, в правозахисному русі беруть участь люди всяких поглядів, усяких напрямів. Це не є єдина ідеологічна течія. Ідеологічна — це зовсім різне. У нас, наприклад, дуже сильна в усьому русі релігійна течія. І друга дуже сильна течія того руху — це національності. Особливо сильні національні рухи репрезентують кримські татари, радянські німці — німці Поволжя, українці і литовці. Національний рух є теж у всіх інших радянських національних республіках, але найбільш помітний він у кримських татар, оскільки їх зовсім викинули з батьківщини і супроти них ведуть таку сильну політику асиміляції, яка буквально граничить з ґеноцидом. І нація кримських татар ставить цьому опір.

Тут органи КГБ часто пробують провокації. От, наприклад, КГБ пустив листа начебто від імени кримських татар, адресованого мені і Андрієві Дмитровичу Сахарову, в якому, мовляв, татари вимагають, щоб ми не втручалися в їхні справи, бо це не наше діло. Підписали цього листа на машинці 38 людей. Не пройшло й місяця, як кримські татари прислали листа за оригінальними підписами 586 людей. Цього листа мені вже переслали так, що я можу його фотокопію дати кому завгодно, щоб показав, і там кримські татари дякують нам за допомогу, і просять не брати до уваги провокації КГБ, який обманом і погрозами змушує людей давати свої підписи.

На Україні національний рух теж сильний, тому що і на Україні ведеться дуже велика русифікаторська робота, і їй люди ставлять опір. Україна — велика нація, має значну сильну інтелігенцію і великі національні традиції, традиції національної боротьби. Я не знаю ще такої нації, щоб була поставлена в такі тяжкі умови, як Україна *віками*. І, не зважаючи на те, вона зберегла свою культуру на рівні, і навіть вище, культур сусідніх народів, зберегла свою

мову, зберегла свою національність. І тому природно, що посилення нині шовіністичної російської діяльності викликає опір. І ми в наслідок цього маємо значні арешти на Україні. Я не маю можливості тепер перечислити всіх, але це все відомі імена — не тільки Миколи Руденка, Олекси Тихого, але й раніше заарештованих Чорновола, Стуса, Світличного й інших. Так що національний рух значне місце посідає в цьому правозахисному русі.

Питання: Після масових репресій і еміграції сотень провідних діячів руху — які перспективи для його збереження й росту Ви бачите?

Відповідь: Про репресії треба сказати, що тепер вони не такі масові, як були за часів сталінізму, і це теж заслуга правозахисного руху. Правозахисний рух зв'язаний з світовою суспільністю, він розголошує всі випадки терору, і через те терор обмежується. Таких масових репресій, як були раніше, ми тепер не маємо, але, не зважаючи на те репресії все ж таки порівняно масові, однак й вони нічого вдіяти не можуть проти народного опору.

Я мав можливість обсервувати рух опору на протязі 17 років моєї активної участі в ньому, при чому моя участь була з переривами на тюрму та на спеціальну психіатричну лікарню. Коли я сидів, мені видавалося, що там усе задавили, а коли виходив на волю, я бачив, що порівняно з тим, що було, коли мене брали, — рух виріс. Так що арешти, за моїми власними спостереженнями, не тільки не зменшують руху, а викликають його посилення. Люди беруть приклад, ідуть на заміну буквально.

Я міг би розповісти випадки, коли люди просто приходять і кажуть, що ось арешти, у вас, мабуть, треба нових рук, так от я себе пропоную. Тоді доводиться кожному пояснювати, що в нас немає організації, ніяких завдань ми вам дати не можемо, але приєднуйтеся і робіть те, що ви зможете. Так рух і поширюється і йде все далі і далі. От останній раз у 1974 році, коли я повернувся, на мене зробило сильне враження те, що розрісся по державі рух, що в найдалішій районі дісталися вже ті, хто без мене працював, що вони вже такі великі зв'язки мають скрізь.

Хочу відмітити ще одне, від чого особливо відчуваю силу, а саме, що зросла дружба між народами, між національними рухами. Литовці якось раніше боролися зовсім остеронь. Вони вважали, що в Росії все для них вороже, а водночас вони вважали все за Росію, включно з Україною. А тепер вони вже прекрасно розуміють, де їхні вороги, а де їхні друзі. Уже і безпосередньо литовці зв'язані з українцями, а з Москвою, з московською

групою і з московськими правозахисниками зв'язані люди з усіх республік, і грузини, і вірмени, і усі приїжджають туди, і це дуже велике значення має.

Питання: Як Ви оцінюєте силу панівного режиму і які засоби боротьби проти нього Ви вважаєте найбільш успішними? Ви не думаете, що в процесі посилення тиску режиму і реставрації елементів сталінізму, будуть родитися в радянському суспільстві, побіч правозахисницьких течій, ще такі, які шукатимуть більш радикальних метод боротьби?

Відповідь: Ну, це Ви пом'якшили трошки "радикальні методи". Тут мабуть ідеться про терористичний і організований рух для повалення цього режиму, про партійні течії. Я сказав уже, що наш напрям не є партійний, більш того, ми всі, кого я знаю, — не хочемо ніяких партій. Відчай породжує терористичний рух і це цілком можливо. Але це найгірше для нашої батьківщини. Гіршого я собі нічого не уявляю. Коли б зробився ще один революційний заколот такий, як був попередньо, то це нічого б нашому народові не принесло, крім горя, крові, сліз, голоду, смертей, більш нічого. Щоб боротися проти цього уряду революційними методами, це значить треба створити організацію ще більш централізовану, ніж нинішня комуністична партія, тобто тоталітарну організацію, яка не дає думати своїм членам, а хоче замінити один тоталітаризм другим. Це мене ніяк не притягає.

Зовсім інше — це правозахисний рух. Я не знаю, що з цього вийде, але я впевнений, що цим шляхом можна йти. Це — моральне змагання.

Нинішній режим у СРСР абсолютно аморальний і в цьому його слабкість. Він узяв брехню на озброєння. Кругом брехня. Своїм брешуть, своєму населенню брешуть, заставляють брехати населення, брешуть і іноземним державам, заохочують уряди, цілі уряди, брехати так, як хочеться радянському. У цьому основна слабкість цього режиму. І по цій слабкості треба бити. Колись Олександр Ісаєвич Солженіцин сказав, що головне це — перестати брехати, що людям треба тільки перестати брехати і влада сама повалиться. І він має правду. Тільки помиляється він в одному, а саме тоді, коли він каже, що робити це дуже легко. Ні, перестати брехати — дуже тяжко. І от ми, наш рух, ми вчимо людей — не брехати. Уже в нас ті, хто брав участь у правозахисному русі, брехати не будуть. Коли їх кличуть на вибори, на ті, які ніякими виборами не є, вони не йдуть. Вони не виступлять з брехнею. І ми вважаємо, що коли все суспільство, все більша частина суспільства стане на цей шлях — не брехати, на шлях боротьби за правду, на шлях боротьби за людські права, то це розхитає владу і змусить її міняти методи правління і відмов-

лятися від брехні теж. Як це піде практично, я не можу сказати. Це — тяжко, може мені уже й не вдасться побачити те нове суспільство, в якому перестануть брехати, в якому права людини будуть шанувати, але це станеться. Я в це вірю. А як воно пройде, це буде залежати від самих тих людей, які беруть участь. Ми шукали самі шляхів, і ті, хто після нас прийдуть, теж, я думаю, будуть шукати нових шляхів, але я радив би моєму народові не йти на ніякі революції і не вірити ніяким революціонерам. Тут я згоден з Олександром Аркадієвичем Галічом, який писав:

Не бойся сумы, не бойся тюрьмы,
Не бойся мора и глада,
А бойся лишь только того,
кто скажет: я знаю как нада.

Я з ним згоден. Ніхто не знає "как нада", але ми знаємо "как не нада". І власне з тим, як не треба, треба боротися. Ми всі знаємо і бачимо ту брехню, яка йде з Радянського Союзу, той терор, те придушення прав людини. Проти цього ми й боремося. А як повинно бути — хай скаже сам народ своєю практичною діяльністю. Нехай сам шукає шляхів до того, як треба.

Питання: Майже все Ваше життя Ви провели в Росії і стали видатною постаттю правозахисного руху в Москві. Як Ви оцінюєте ставлення діячів того руху до питання самостійності України? Наскільки сильні серед російської суспільності, в тому і серед частини російських дисидентів, ворожі Україні та іншим неросійським народам течії? До революції і під час революції, після повалення царату, російська демократія в основному заявилася проти самостійності України. Чи Ви вважаєте, що в цьому зайшли істотні зміни?

Відповідь: Якщо йдеться про ставлення діячів правозахисного руху до національного питання і до питання самостійності України, то тут за всіх діячів відповідати я не можу. Я можу розповісти про настрої тих, хто зі мною безпосередньо контактує. І тут я повинен сказати, що їх погляди витікають з того, що вони правозахисники. Україна формально, за законом, є самостійна, але фактично не є самостійна. Через те ми не вважаємо, що треба проводити якісь там голосування, чи потрібна самостійність, чи ні. Треба віддати самостійність, бо український народ висловлювався під час громадянської війни, і Центральна Рада оголосила відділення України і самостійну Україну, і перший З'їзд рад — більшовицька течія — теж оголосила Україну самостійною. Це значить, жодна течія не могла проти самостійності виступати. Значить, народ був за самостійність. І до складу Радянського Союзу Україна входила, як самостійна, самостійно союз складала

як рівноправна і самостійна щодо інших, і тому тепер не йдеться про те, чи бути самостійною, чи не бути. Україні повинна бути надана самостійність і це згідно з законами. І щодо цього в діячів правозахисного руху нема різних думок. У всякому випадку, навіть такий видатний діяч, як Андрій Дмитрович Сахаров, уважає, що Україна має бути самостійною, що вона це право має не менше ніж будь-яка негритянська республіка в Африці з трьома-чотирьома мільйонами населення. Таким чином 50-мільйонна Україна, культурна держава, має тим більше це право.

Чи є серед дисидентів ті, хто за єдність Росії? Є, але це не значні і не впливові постаті руху. Так же от як тут, я бачу в Україні є такі, що уявляють Україну можливо, як загарбницьку теж державу, що вже на чужі території запозіхає тепер. Тут є такі жартівники, які кажуть: ну цей стоїть за те, щоб столицю України перенести в Париж. Є такі і серед російських дисидентів, що столицю Росії теж перенесли б, може, в Нью-Йорк чи у Вашингтон, але вони не є впливові. Видатні російські дисиденти підтримують прагнення неросійських народів. Ось, наприклад, росіянина Сергія Ковальова судили в Литві, і в Литві тепер немає сім'ї, в якій не було б портрета Ковальова. А Ковальов — це один з найближчих мені друзів. Так от я про своїх друзів можу сказати, що вони за те, щоб кожний народ жив своїм національним життям і мав свою національну державність. Ті, хто проти цього, — є такі — але вони не є впливові.

До революції, — Ви казали — російська демократія заявила проти самостійності України. Я думаю, що в цьому пройшли істотні зміни, що теперішня російська інтелігенція не така. Довго її били, багато винищили, але все ж таки навчили, що треба шанувати інші нації.

Питання: Серед російської еміграції, в тому і серед її теперішньої, третьої хвилі, існує переконання, що український народ повинен заявитися у плебісциті, чи він хоче бути самостійним, чи належати до Росії. Як Ви дивитеся на такі пропозиції?

Відповідь: Пропозиції для мене не є прийемні, бо українському народові нічого голосувати. Він має вже, за законом, свою державність. Треба, щоб вона стала фактичною. А вже після того, як український народ буде мати фактично свою державність, хай тоді як хоче договороюється зі своїми сусідами. Це вже його справа. Але перш за все треба, щоб супроти України було виконане те, що признається за будь-якими африканськими народами. Вона, як нація, повинна мати свою державність, а далі вже, будучи самостійною державою, хай проводить які хоче плебісцити. А тепер проводити плебісцит під тиском цієї влади —

це не плембисцит. Це буде знов такий же обман, як голосування, як вибори.

Питання: Чи можете розповісти про те, як Ви вступили в члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, і дати оцінку її членів та її діяльності та перспектив?

Відповідь: Вступив я дуже просто. Приїхав Микола Данилович Руденко до мене, розповів, що вони домовилися утворити Гельсінкську групу на Україні, сказав мені, хто в ту групу входить, і сказав, що всі члени групи і він особисто запрошують мене до них приєднатися. Я спочатку не погодився, бо я був дуже хворий, і вже в мене й так було багато навантажень. Потім однак обдумавши, рішив, що треба вступити. І вступив. Ну, щодо членів групи, то це все люди видатні, можна сказати, і влада це прекрасно усвідомила, через те фактично всі члени групи якимось чином покарані. Микола Руденко тепер у табір приїхав, у таборі перебуває Олекса Тихий. Микола Руденко — це відомий український поет і письменник-фантаст. Олекса Тихий — це історик і філософ, але фактично він ніколи за спеціальністю працювати в Радянському Союзі не міг, бо зразу після університету він попав у тюрму на 10 років, а після тюрми його вже ні на яку ідеологічну роботу не приймали. Він працював над історією і філософією самотужки, без того, щоб брати участь в якихсь наукових закладах. Далі Микола Матусевич, Мирослав Маринович, які тепер під судом. Майже рік їх держали в тюрмі. Це молоді хлопці, цьому й тому десь коло 30 років, один — Матусевич — інженер з незакінченим дипломом (його виключили з університету), а другий, Маринович, історик. Але теж за спеціальністю ні один ні другий не працювали.

Оксана Мешко — член цієї групи. Це вже жінка досить пожилого віку, вона старша від мене на три роки. Це жінка, яка дуже багато пережила. Вона під час сталінських репресій перебувала в таборі 10 років. А тепер її син Олесь Сергієнко в таборі. Він був відлучений від матері, бо мати сиділа, тепер їх розлучили, бо він сидить, але ця жінка незламної енергії. Вона веде боротьбу за свого сина і веде боротьбу за права людини, будучи у складі групи. До складу групи входить також Ніна Строката — жінка Святослава Караванського, сама недавно відбула таборовий строк і тепер перебуває під наглядом міліції не на Україні, а недалеко від Москви, в невеличкому місті Тарусі. Левко Лук'яненко, якого теж недавно заарештували, і Іван Кандиба — це юристи. Обидва відбули раніше по 15 років. Левка Лук'яненка знов заарештовано, я за кордоном. Значить, з членів-засновників залишилося тільки четверо: Ніна Строката, Оксана Мешко, Іван Кандиба і Олесь

Бердник, письменник-фантаст.

До складу групи пізніше вступив Петро Вінс, але його теж заарештували. Це син видатного діяча баптистського руху Георгія Вінса. До складу групи вступили також Олена Гейко (це жінка Матусевича), Стрільців і Калиниченко. Обидва недавно звільнилися з ув'язнення. Цих я особисто не знаю. А що торкається тих, кого посадили, то до них я ще додам Гелія Снегірьова — це письменник. Він до складу групи не входив формально, а фактично він дуже багато помагав у роботі групи, особливо після арешту Миколи Руденка.

Якщо йдеться про перспективи роботи групи, я думаю, що не боги горшки ліплять, думаю, що й без нас, без Миколи Руденка, без Тихого, без мене, група буде діяти, бо їхнє діло праве, борються вони за правду, і в народі є співчуття до них. Думаю, що в групу прийдуть ще нові сили, і думаю, що вона буде працювати не гірше, а мабуть краще, бо от в останній час тут за кордоном ми одержали *Бюлетень* групи. Група стала меншою, однак вона вже почала те, чого ми не робили тоді ще, значить, почала видавати не тільки меморандуми і заяви групи, але бюлетень на зразок московської *Хроніки поточних подій*. Це вже, так би мовити, розповсюдження і цієї "зарази" — самвидаву — покажчик посилення роботи групи. Так що групу вдарили сильно, але вона працює, і я думаю, що не на нас світ держиться, а на всіх них.

Питання: Ви познайомлені теж із становищем в Україні, з політикою КПРС до українського народу. Які перспективи Ви бачите для його боротьби за незалежність?

Відповідь: Треба довести свою моральну перемогу. Перемогти морально. Ну що, є Україна — член ООН, а не має дипломатичних стосунків ні з одною державою світу. Що ж це таке? Треба добиватися того, щоб Україна мала дипломатичні стосунки з іншими країнами. Бо це прийдуть посли, це прийдуть кореспонденти, це зв'язки з світом, і це цілком законна вимога. За конституцією української республіки, є міністерство оборони України, але військ українських нема. Раз є міністерство оборони — треба, щоб були українські війська, щоб українці служили на Україні, а не там, куди їх тепер заганяють, куди завгодно, крім України. Жоден українець не служить на Україні. Я теж жодного дня на Україні не служив за 34 роки своєї служби в армії, я служив де завгодно, крім України. Так от це треба порушити, треба послатися на закон, а там побачимо, що буде. Буде що буде, але гірше не буде.

Питання: Ви віддали великі послуги кримським татарам, обстоювали їхні права на повернення у Крим; як Ви уявляєте взаємини між українським народом і кримськими татарами, коли

буде утворена самостійна українська держава?

Відповідь: Українці не зроблять з татарами того, що зробили росіяни, коли Кримська татарська республіка входила до Росії. Самі кримські татари добиваються повернення на батьківщину і відродження своєї автономії. Я думаю, що незалежна Україна дасть їм ту автономію. Кримські татари і до виселення їх з Криму утворювали тільки четверту частину населення Криму, а інші це були росіяни, українці, і всіляких націй — 75% було. І кримські татари жили з усім цим населенням у дружбі і без жодної ворожнечі. Місця всім доволі. Українцям в Америці я можу сказати так: хай утворять кримським татарам такі умовини, як українцям дала Америка, і думаю, що вони не схотять нікуди відділитися від України.

Питання: Ви робите зусилля, щоб повернутися до СРСР і щоб Вам повернули радянське громадянство. Якщо Вам не пощастить у тому, які пляни діяльності Ви ставите перед собою? Що, на Вашу думку, повинна робити українська еміграція для допомоги своєму народові і наскільки в цій праці Ви плянуєте самі ангажуватися?

Відповідь: Що я буду робити? Це трудно сказати. У найближчому часі я хочу розповісти все, що я знаю про Радянський Союз, щоб люди світу, і в першу чергу люди Америки, знали, з ким вони мають справу. А що далі, — там видно буде. Почнемо жити, тоді й побачимо. Покищо я дуже погано уявляю життя без батьківщини. Я дуже боляче переживаю те, що я не можу там безпосередньо брати участь у захисті людей, яких тепер давлять, топчуть.

Тепер до питання, що може робити українська громада. Українська громада може дуже багато робити, коли вона буде єдина і коли вона буде пам'ятати про свою батьківщину, з якої довелося виїхати. Треба відноситися до неї з любов'ю. Головне, що українській громаді треба зробити, це щоб суспільність уявляла собі точно становище України. Щоб вона, щоб сама американська громада почала впливати на свій уряд, щоб він теж з брехнею не мирився, щоб він вимагав саме здійснення закону. От, наприклад, чому Америка не має дипломатичних стосунків з Україною? Україна — член ООН. Оце як розповісти американському народові як слід, то американський народ запитається свого уряду, чому ж це так, і їм доведеться відповідати і доведеться якихсь заходів уживати.

Друге, що може зробити українська громада, це — встановити тісні зв'язки з правозахисним рухом на Україні. Для цього треба теж самому усвідомити правозахисні настрої. Не думати, що ми щось звідсіль можемо принести туди, насадити там свої порядки,

свої думки. Там іде розвиток своїм шляхом і треба підтримати той розвиток, який є, бо там живе головна маса наших земляків. Із яких півсотні мільйонів українців, які є в світі, в Україні у всякому разі живе не менше 40 міль. А інші живуть у діаспорі. І треба приєднуватися до того руху, який є на Україні, і підтримувати його, підтримувати всіяко, підтримувати морально, підтримувати головним чином, щоб розповсюджувати матеріяли, інформувати про все, що там робиться, бо там же не дають висловитися. Отже треба розповсюджувати те, що робиться на Україні через міжнародну пресу, через радіо. Ну, і в міру можливости, допомагати матеріяльно тим, кого засуджують і забирають у в'язницю.

Питання: Чи можете пояснити, які зусилля Ви робите, щоб повернутися до Радянського Союзу?

Відповідь: Я написав заяву до Президії Верховної Ради СРСР, в якій я прошу дозволити мені вернутися і захищати своє право бути громадянином перед відкритим судом, довести безпідставність обвинувачень, які висунуті проти мене в Указі Президії Верховної Ради. І це все. Крім того, я написав про це в ООН, щоб мене підтримали. Почекаю, яку я відповідь одержу. Після того я ще, мабуть, звернуся до уряду США про підтримку, щоб підтримали моє право спростувати обвинувачення, які висунуті проти мене. Ну і крім того я виступаю перед американським суспільством і розповідаю про своє, про свої вимоги і про своє незадоволення.

Питання: Якщо Ви мали вже змогу познайомитися з нашим журналом, то чи могли б Ви сказати нашим читачам, як Ви його оцінюєте та що хотіли б Ви бачити на його сторінках?

Відповідь: Я з журналом познайомився, але не настільки, щоб почати його вже вчити. Покищо я ніяких порад не дам. Думаю, що навіть в такому вигляді, в якому я читав, він мені був цікавий, і не було в ньому нічого такого, що мене проти нього насторожило б. Через те я думаю, що хай працює. Він свою дорогу знайшов. А коли потім я щось буду мати завважити, я ніколи не посоромлюся піти, поговорити і написати.

Еврокомунізм — ілюзія чи дійсність?

Мирослав Прокоп

I

Питання еврокомунізму стало сьогодні одним з центральних питань міжнародної політики, при чому різні кола бачать його по-різному, інколи зовсім протилежно. Для одних (наприклад, для Москви) еврокомунізм — це хитро вигадана диверсія західних імперіялістів, як у минулому націонал-комунізм чи ревізіонізм, а метою його є розколоти єдиний, об'єднаний комуністичний фронт (який, до речі, давно не існує). Для китайців еврокомунізм — теж диверсія, але вигадана в Москві на те, щоб обдурити наївних і таким чином відкрити кремлівським "ревізіоністам" шлях для завоювання Західної Європи.

Споляризовані погляди на еврокомунізм мають і діячі й дослідники Заходу. Відоме, що Кісінджер перестерігає перед небезпекою співпраці з компартіями Італії та Франції і бачить у цьому історичну загрозу для демократичного світу. Менш трагічно бачить це Бжезінський і теперішній уряд США, але й вони офіційно перестерігають перед допущенням до влади італійських і французьких комуністів. Центрові і праві партії Франції протиставляються наступові французького комунізму, але французькі соціалісти, в більшій чи меншій мірі, йдуть з ним єдиним фронтом, щоб спільно захопити владу. Італійські християнські демократи, які від тридцятьох років безперервно є при державній кермі, останнім часом завдячують це неписаному домовленню з комуністами. Клясичні лекції загравання з дияволом (та ще й з цим найбільшим) дають світові отці ватиканської імперіяльної дипломатії.

Одні кола західних суспільств вважають, що комуністичні партії по суті ніколи не міняються, що вони були й залишаться тоталітарними та диктаторськими, ворогами людської свободи; інші думають, що комуністи Заходу поступово переймуться філософією, традиціями і культурою західних суспільств, серед яких вони виростають, що тому, отже, їм чужий мусить бути деспотизм сталінського зразка. Розбіжності поглядів існують і в питанні, наскільки західні комуністи виконують прямі доручення Москви, а в якій мірі вони від неї незалежні чи хочуть унезалежитися.

Усі ці питання — не проблеми теоретичного характеру. Це не дискусія в галузі політичних наук. Це наскрізь реальні проблеми,

пов'язані з життям народів Західньої Європи, а в дальшому народів світу взагалі. Бо як-не-як західноєвропейські компартії, головним чином Італії і Франції, — це наявна організована політична сила, це 500 тисяч реєстрованих комуністів у Франції і півтора мільйона в Італії (іспанська, бельгійська, англійська та інші компартії є порівняно малочисленні), до яких треба додати мільйони поплентачів, спекулянтів, пристосуванців чи просто політично малограмотних людей або людей, знеохочених бездарністю демократичних урядів, отже мільйони тих, що дають комуністам велику виборчу силу.

Коли мати все це на увазі, то треба прийняти, що від того, якими шляхами підуть компартії Західньої Європи, тобто чи вони стануть виключним знаряддям у руках Кремлю і утворять у Західній Європі копію радянської державної системи, чи, з другого боку, вони вестимуть себе інакше, — залежить таки дуже багато. Тут не можна забувати й того, що комуністичні партії — це роками виховувані в залізній дисципліні кадри, які рухаються і діють на доручення одного центру. З цього погляду з ними не можуть рівнятися ні італійські християнські демократи, ні французькі соціялісти, ні зфрагментаризований демократично-ліберальний центр Франції.

Цим я, очевидно, не хочу сказати, що тоталітарно-диктаторська партія має перевагу над демократією. Зовсім ні. Відоме, що залізний гітлерівський тоталітарний кулак не встояв під ударами демократій. Але умови, в яких тодішні демократичні партії Заходу діяли, були зовсім інші, і що важливіше, з багатьох поглядів інші були й ті партії та їхні суспільства. Одні і другі жили та діяли в атмосфері великого морального піднесення і рішені були протиставитися наступові тоталітарного гітлеризму. Величезним поштовхом для них була й патріотична мотивація боронити батьківщину перед німецькою окупацією. А там, де цього не було, де, як у Франції передвоєнних років, панував комплекс "лінії Мажино" не лише у фізичному, але й у переносному значенні, там демократії програвали. Треба було великих воєнних трагедій і катаклізмів, щоб підвестися з духового маразму чи отупіння.

Сьогодні, не зважаючи на численні голоси перестороги, в опінії Заходу панує інший дух. Це дух консумпційного суспільства, сучасної післяіндустріальної доби. А це суспільство прагне передусім спокою і добробуту; про те, що деколи треба жертвувати щось зі свого для цілоти-нації чи держави, воно думає рідше. Цим духом самозадоволення просякнуті сьогодні не лише "буржуазні" верхи, він сягає й у нижчі чи середні верстви суспільної драбини. Показником цього можуть бути м. ін. постійні непомірквані вимоги підвищення платень, що їх — у реакції на

ненаситність підприємців — ставлять організовані робітничі профспілки; явище, що має не абиякий стосунок до причин непогамованої інфляції, яка підриває організми і динаміку західніх суспільств. Сьогодні архівною давністю звучать порівняно не так давно проголошені тодішнім президентом США Джоном Кеннеді заклики, мовляв, не думай про те, що твоя країна має дати тобі, а радше про те, які жертви ти маєш принести для неї.

Сьогодні наявно видно, що демократичні суспільства, отже і західноєвропейські політичні партії, не хочуть робити нічого, що надто хвилювало б Москву, а часто роблять чимало для того, щоб їй приподобитися. Не випадкове, що місяцями чи роками демократичні уряди толерують наявний саботаж Москви в питанні виконання постанов Гельсінкської конференції про оборону прав людини. Не випадкове й те, що бажання торгувати з Москвою, підписувати з нею договори, що дають люкративні прибутки, приводить до того, що "для святого спокою" ті західні держави заплющують очі на багато дечого, що на довшу мету може привести їх до ситуації, в якій вибір між можливістю зберегти суверенність своїх рішень або стати посереднім сателітом Кремлю, — перестане існувати. (Очевидно, не будемо говорити про те, що торгівля з Москвою часто зумовлена пекучими господарськими вимогами країни: щоб оздоровити свій торговельний баянс, рятуватися перед економічною кризою, безробіттям тощо, але говоримо про принципове наставлення Заходу і про політичне плянування на довшу мету, про нерозважну розтрату стратегічних цілей ціною тактичних досягнень, наприклад, про продаж технології, яку завтра Москва оберне проти цього ж Заходу).

Дехто скаже: яке це має відношення до оцінки компартій Західньої Європи чи демократичного світу взагалі?

Велике. Бо потенціал західніх компартій треба міряти у зіставленні з потенціалом, що їм можуть протиставити демократії чи то тепер, коли ті партії є в опозиції, чи завтра, коли, наприклад, вони стануть чинником державної влади.

Тут слід пам'ятати ще одне. Бій на шахівниці політичних сил у сучасній Західній Європі, тобто, з одного боку, організованих компартій та їхніх союзників, а з другого — демократичних партій, не є відірваний від стороннього світу. Гра між тими двома партнерами відбувається в тіні двох великих антагоністичних потуг: воєнного потенціалу держав НАТО і збройних сил Радянського Союзу та його сателітів. За оцінками спеціалістів, ті сили, зокрема в умовах еventуальної конвенційної війни, зовсім не є рівні. Московський бльок є багато сильніший, зокрема числом армій і їх вивінуванням, головним чином танками і літаками. Якщо

він навіть слабший у ракетній зброї (що сьогодні вже дискусійне), то не слід забувати, що ця зброя, як і загалом атомовий та нуклеарний фактор, що несе загрозу знищення людству взагалі, є радше елементом психологічного шантажу, ніж показником фізичних спроможностей знищити ворога; а в такому пляні ця атомова зброя буде завжди більш успішним інструментом політики в руках Кремлю, ніж Заходу. Там, де не будуть діяти аргументи економічної природи чи інші принади, Москва вживе засобів застрашування, морального тиску чи іншого шантажу.

У руках Москви (а вона творить запліччя компартій світу, отже і Західньої Європи) донедавна був, а в деякій мірі ще досі є, інший фактор сили. Це аргумент уявної прогресивності т. зв. "комуністичного експерименту", що несе нову правду світові і лікує його від соціальних недуг. У такому чужому пір'ї кремлівські вожді виступають перед світом уже понад шістьдесят років, і ця фальшивка принесла їм не абиякі успіхи. Скільки світочей західнього інтелектуалізму опинилося на цьому шляху наївності й самообману: Андре Жід, Анрі Барбюс, Ромен Роллан, Едуард Ерію, Артур Кестлер, Іньяціо Сільоне, Бертран Рассел, Говард Фаст, — щоб назвати лиш декого?

Таким чином сили і можливості комуністичних партій Західньої Європи вимірюються не лише числом їхніх дисциплінованих кадрів чи їхніх поплентачів, але й цілим вахлярем слабостей і сил західніх суспільств, серед яких вони діють, як й усього, що впливає з силових взаємовідносин між Заходом та Москвою з її бльоком взагалі.

Це є, отже, т л о проблеми, тобто тло, на якому виступають західньоєвропейські компартії. А тепер повернімся до самої проблеми чи, точніше, до самого об'єкту, тобто до тих партій, що сьогодні творять основний стрижень єврокомунізму. Погляньмо на них в аспекті їхньої філософії, характеру, програми і ролі, що їм вони можуть відограти у ближчому майбутньому.

II

Отож, як сказано, для оцінки єврокомунізму найбільш істотним є проблема того, що за своєю суттю, за своєю програмою та цілями ті партії являють. При тому тут ідеться про такі аспекти цієї проблеми: а) характер тих партій і закони, за якими вони функціонують; б) їхнє відношення до свого суспільства, що ним вони хочуть правити; в) їхнє відношення до Москви як центру комуністичного бльоку.

Що можна сказати про саму природу єврокомуністичних партій? Отож, у численних їхніх заявах, проголошеннях і

постановах немає досі ясного й виразного ствердження, яке показувало б, що перовозором для них і далі не є "марксо-ленінська" КПРС. Правда, при різних нагодах керівники західно-європейських компартій засуджували чи то "культ Сталіна", чи придушення угорського повстання або "чехо-словацької весни", чи інколи висловлювалися проти переслідування інакшедумаючих в СРСР, але основоположних "правд віри" комуністичних диктатур вони не міняли; наприклад, вони не відмовлялись і не відмовляються від такого унапрямлнюючого принципу їхнього мислення, як т. зв. демократичний централізм.

А що таке "демократичний централізм"? *Український Радянський Енциклопедичний Словник* (т. I, Київ, 1966) пише, що це "основний організаційний принцип, який визначає будову комуністичних і робітничих партій", та що той принцип "в КПРС означає виборність усіх керівних органів партії знизу до верху, розвиток внутріпартійної демократії, періодичну звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями, сувору партійну дисципліну і підкорення меншости більшості, безумовну обов'язковість рішень вищих органів для нижчих".

Зайве говорити про те, що собою являє на ділі радянська "внутріпартійна демократія", "виборність" партійних органів тощо, бо ці речі надто добре відомі. Менше відоме світові те, що за такими самими принципами правлять собою партії єврокомунізму. Видатний французький дослідник СРСР і комунізму взагалі, автор численних праць Жан-Франсуа Ревель пише в статті в січневому числі (1978) американського кварталника *Форен Аферс*, що як і в СРСР, французьке політбюро доповнюється шляхом кооптацій, що воно підбирає членів Центрального комітету партії та на ділі всіх партійних керівників середнього і навіть низового ешельону, включно з делегатами з'їздів.

Про яку партійну демократію, про свободу думки людини можна тут говорити? І чи не є це підтвердженням давнього ленінського принципу "залізної дисципліни" й уніформованості поглядів, які Ленін увів у партії ще перед революцією і кожного, хто з ним не погоджувався, розглядав не як людину іншої думки, а як еретика, ворога, що його треба знищити?

Чи за таких умов треба дивуватися, що, як давніше інформувала міжнародна преса, на минулому з'їзді Французької компартії делегати однозгідно вирішили прийняти пропозицію своїх керівників про необов'язковість концепції "диктатури пролетаріату" — іншого наріжного каменя комуністичних "правд віри". Якщо так легко пішло їм без будь-якого опору викинути те, у що вони вірили роками, то чи можна сумніватися, що з такою самою однозгідністю вони приймуть рішення політбюро, коли воно завтра запропонує цю догму знову відновити у партійній про-

грамі чи у стратегії партії? І чи не слід думати, що така "відмова" від догми "диктатури пролетаріату" — це лише хвилиний маневр з метою зацитькати полохливого буржуа?

А втім, тут ідеться про дуже немаловажне питання, яким визначається відношення кожної комуністичної партії до загалу суспільства і його організованих форм, тобто й до інших політичних партій. У такому пляні принцип "диктатури пролетаріату" — це другий критерій для оцінки еврокомунізму. У згаданому вже першому томі *Українського Радянського Енциклопедичного Словника* про диктатуру пролетаріату говориться, що вона — це "державна влада робітничого клясу, що встановлюється внаслідок перемоги соціалістичної революції з метою побудови соціалізму... Завдання диктатури пролетаріату полягають у придушенні опору та ліквідації експлуататорських клясів... Диктатура пролетаріату — загальна, обов'язкова для всіх країн закономірність соціалістичної революції і соціалістичного будівництва".

Тут знову треба сказати, що коли йдеться про Радянський Союз та його сателітів, то під ширмою диктатури пролетаріату там десятиріччями здійснюється жорстокого типу тиранія самозванчих, ніким не обраних партійно-бюрократичних апаратів і влада ця ні до пролетаріату, ні до інших суспільних верств ніякого стосунку не має.

Правда, від десятиріч існує у світі дуже численна література, в якій оборонці марксистського чи марксистсько-ленінського моделю розв'язки соціально-політичних проблем людства кажуть, що радянський експеримент особливо невдалий і в інших країнах його можна застосувати краще. Носії сучасного західноевропейського еврокомунізму переконують, що побудову комунізму вони здійснюватимуть в умовах громадянських свобод, плюралістичного суспільства тощо. Це ніби логічний висновок з преміси, що злочини, насильства, концтабори і т. д. — це супровідні явища лише радянського моделю.

Що в російському комунізмі є чимало з спадщини царських режимів, наприклад, догматизм, доктринерство, нетолерантність до іншої думки, — це безперечно правда. Але справа в тому, що такі, як в СРСР, "викривлення" марксистської ідеї мали і мають місце також в інших комуністичних країнах та що, як пише у серпневому (1977) числі англійського журналу *Енквантер* відомий польський філософ Лешек Колаковський, "деспотизм є не 'дегенерацією' комунізму", а його невід'ємним супутником". Усюди, каже Колаковський, де комуністи приходили до влади, вони придушували громадянські свободи, всюди ліквідували приватну власність, всюди партійна бюрократія ставала власником усіх засобів виробництва і всюди на власність держави вони перетворювали також саму людину. Це людиновласництво — у

фізичному і духовому відношеннях — чи не найстрашніша сторінка таких державно-політичних систем.

Варто відзначити, що перед страшними небезпеками такого тоталітарного режиму перестерігав соціалістів Іван Франко ще на початку нашого сторіччя. У статті "Що таке поступ?", надрукованій у 1903 році, Франко мав геніяльну візію того, що згодом світові приніс більшовизм. Він писав:

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би сезнути, занідити, бо ану ж держава признає її шкідливою, не потрібною... Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою. А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та у всякмі разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну власть над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернулась би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народної держави. (*Іван Франко про соціалізм і марксизм*, вид. "Пролог", 1966, стор. 112-113).

Чи ця візія Івана Франка не знайшла стовідсоткового втілення в Радянському Союзі та в інших країнах "соціалістичного бльоку", що підпорядковані Москві, зрештою, і в тих, які з-під московсько-го контролю виривалися?

Очевидно, це надто добре відоме й західнім еврокомуністам, тому так часто можна читати про їхні запевнення, що в них "буде інакше". Згадано вже, що французька компартія відхрещується від "диктатури пролетаріату". Те саме робить керівник еспанських комуністів Сантьяго Карільйо, зокрема у своїй новій книзі *Еврокомунізм і держава*. Такий ревізіонізм проголошують й італійські комуністи. За це всім їм чимало дістається на сторінках *Правди*, *Известій* та інших публікацій СРСР. Сьогодні сторінки міжнародної преси широко оповідають про ці домашні спори в комуністичному світі.

Але проблема в тому, що в тих сучасних нових об'явленнях компартій Заходу є чимало з того, що французи називають *déjà vu*. Воно може сьогодні дивно звучати (бо у людей коротка пам'ять!), що, як пише згадуваний вже Ревель, ніхто інший, як навіть такий сталініст і московський вислужник, як колишній президент Чехо-Словаччини Клемент Готвальд заявляв у 1946 році, що "немає лише одного шляху до соціалізму, який веде через диктатуру пролетаріату і совети — може існувати ще інший шлях".

(Два роки згодом Готвальд і його товариші організували відомий державний переворот, який ліквідував рештки плюралістичного суспільства і демократії в ЧССР). У тому ж році, пригадує Ревель, присягався на "інші від російського шляхи до соціалізму" вождь французьких комуністів Моріс Торез; тоді ж Георгій Дімітров запевняв від імени болгарських комуністів, що в Болгарії "не буде диктатури пролетаріату".

Чи треба дивуватися, що у світлі таких фактів минулого люди скептично ставляться до теперішніх заяв вождів єврокомунізму?

За таких умов залишається ще останній, третій критерій для оцінки тих партій: питання наставлення до Москви, точніше — їхньої залежності від неї. Тут теж вони запевняють, що вони суверенні у своїх рішеннях та що оглядатися на Москву не мусять, хоч, звичайно, розглядають себе складовою частиною єдиного міжнародного комуністичного руху. Щоб документувати свою незалежність, ті партії, як згадано вже, при різних нагодах відмежовуються від надто разючих рис російського комунізму, засуджують злочини Сталіна, а інколи опиняються у примусовому становищі обурюватися проти переслідування інакшедумачих в СРСР (як було у випадку Леоніда Плюща). Але зовнішню політику СРСР вони в більшості підтримують.

У цьому пляні компартії Заходу дотримуються принципів т. зв. "пролетарського інтернаціоналізму", що є також догмою, яка в'яже їх з "центром пролетарської революції". Цей "інтернаціоналізм" — це, за визначенням цитованого вже *Українського Радянського Енциклопедичного Словника*, "невід'ємна риса ідеології і політики соціалістичних націй, що є основою їхньої непорушної дружби і безкорисної всебічної взаємодопомоги". Французька, італійська, еспанська та інші нації Західньої Європи ще не є "соціалістичні нації", але можуть ними стати, коли владу над ними захоплять у руки Марше, Берлінгуер чи інші. Тоді вони можуть теж стати об'єктом "безкорисної допомоги" з боку Москви, як ним є сьогодні Україна, Білорусь чи Польща. Зрештою, хто не пригадує "допомогу", що її дала Москва Дубчекові в 1968 році? Правда, на Заході тоді поширювали "вороги" Радянського Союзу "вігадки", що радянські танки на вулицях Праги чи Братіслави — це було здійснення т. зв. доктрини Брежнєва чи просто окупації, але на політичному жаргоні "соціалістичного бльоку" це був вияв "пролетарського інтернаціоналізму", що його хоч-не-хоч визнають як "правду віри" й західні єврокомуністи.

III

Чи у світлі всього досі сказаного єврокомунізм, як доктрина побудови замість сучасного ліберально-капіталістичного суспіль-

ства, нового ладу, побудованого на принципах ліквідації приватної власності, ліквідації визиску людини людиною, гарантії кожній людині дібр за її потребою, утворення егалітарного суспільства, без того, щоб увести тиранію радянського типу, — що усе це обман і брехня для того, щоб дірватися до влади? І чи звичайним намаганням дурити людей є заяви єврокомуністів, що вони незалежні від московського центру?

Вище вже вказано, що в діяльності західноєвропейських комуністів є багато обману та брехні. Проте, прийнявши це, не слід не бачити, що у своїй діяльності ті партії постійно зударяються з природними, органічними політичними, соціальними і національними процесами в суспільствах, яких вони діють, з процесами і прагненнями, яких ніяк не можна вкласти в рамки партійних доктрин чи плянів. Точніше, тут йдеться про два закономірні суспільні явища: а) відвічне прагнення людини бути вільною і б) прагнення нації бути господарем у своїй власній хаті.

Від десятиріч людство є свідком тривалого зудару між цими органічними процесами і комуністичним тоталітаризмом. А що клясичним втіленням такого тоталітаризму є панівний в СРСР режим КПРС, то він знаходиться у постійній боротьбі зарівно з людиною, що не хоче бути рабом у кошарній отарі, як і з націями, точніше — з неросійськими націями, що протиставляються політиці плянового народовбивства. Цей тривалий бій між людиною і владою, що фізично і духово її поневолює, і рівночасно бій між нацією та імперіяльною потугою — це найбільш характеристична риса нашої доби. Хоч і як могутній був би апарат тоталітарного придушення людини (не лиш в комуністичних, але й у правих диктатурах), людина досі не скапітулювала і, як вчить історія останніх десятиріч, остаточно виходить переможцем. У ще більшій мірі це доводиться сказати про націю, про національну ідею, у зустрічі з якою імперіялізми будь-якого типу (комуністичного чи некомуністичного) теж не можуть дати собі раду.

Немає сумніву, що партії єврокомунізму є теж свідомі тих фактів. Зрештою, як сказано, тоталітарної неволі не хочуть й їхні суспільства, вони також не бажають собі долі московського сателіта. Щобільше, можна сміливо прийняти, що такої долі не бажають собі вожді тих компартій. Хто з них — Марше, Берлінгуер чи Карільйо — хочуть опинитись у становищі Кадара, Герека чи Гусака? Напевно їм відома доля знищених Сталіном у 1940-их роках керівників сателітських компартій, а може, дещо знають вони й про долю Скрипника чи Хвильового.

На такому тлі зовсім природними є постійні ферменти в самих компартіях не тільки зрештою Західної Європи. Останнім чи не найбільшим виявом такого "ферменту" була "чехо-словацька весна" 1968 року, за якої, як виявилось, велика частина, якщо не

більшість комуністів з їхнім тодішнім першим секретарем у проводі, зробили спробу протиставитися клясичному, тобто московському прототипові, і здійснювали "побудову комунізму" в умовах, як виглядало тоді, відроджуваного плюралістичного суспільства. Дубчєкєвський експеримент скінчився катастрофою в результаті інтервенції советських танків, але, без сумніву, були в компартіях ЧССР елементи, які залишилися вірні Москві. Цей факт повчальний також для оцінки еврокомунізму та перспектив його розвитку.

У підсумках тут йдеться про такі проблеми.

Поперше, так довго, як довго основним законом серед партійного життя еврокомуністичних партій є принцип т. зв. демократичного централізму, як довго вони будуть диктаторськими орденами, як довго вони не введуть на ділі у своє партійне життя принципів свободи, вільної критики, так довго про сутню зміну їхнього характеру, а тим самим про якийсь інший, ніж москєвський тип комунізму, тобто про якийсь еврокомунізм, немає сенсу говорити.

Друге. Немає підстав приймати на віру і заяви керівників західноєвропейських комуністичних компартій, що вони пошанують парламентарну систему, що підпорядкуються волі виборця, що вони готові боронити принципи плюралістичного суспільства, так довго, як довго вони не лише декларативно відрікатимуться догми т. зв. диктатури пролетаріату, але засвідчать це ділами. Але вся трудність у тому, що таке засвідчення ділами могло б статися щойно тоді, коли вони будуть мати владу в руках. Але яка гарантія, що, здобувши владу, вони виконають раніше прийняті зобов'язання? Тут є радше чимало причин бути скептиком, поскільки, наприклад, усюди, де комуністичні партії прагнули влади (чи то у 40-их роках у країнах Східної Європи, чи то за того ж часу в Західній Європі), ті партії завжди хотіли захопити в коаліційних урядах такі позиції, як міністерства внутрішніх справ (до яких належить, як відомо, поліція), військових справ, юстиції та економіки, отже ті важелі фактичної влади в державі, при допомозі яких можна найлегше опанувати всі її нервові центри.

Третє — це питання настанови до москєвського центру. Як сказано, можна прийняти, що ніхто з західноєвропейських комуністів прямим сателітом Москви не хоче бути, він радше хоче бути абсолютним володарем у своїй країні. Але одна справа — бажання еврокомуністів, а друга — їхні об'єктивні спроможності звільнитися від директив Москви. Видатний англійський радянознавець Едвард Кренкшо писав у тижневику газети *Нью-Йорк Таймс* від 12 лютого ц. р., що еврокомунізм — це серйозна проблема для Москви. У цьому є чимала доля правди. Кожен,

навіть частинно відмінний від московського тип комунізму ставить перед кремлівськими доктринерами проблеми. Тому й від перших днів захоплення влади більшовики постійно воюють з "ухилами" в партії чи в закордонних партіях. Не інакше справи виглядають і в Західній Європі.

Але не слід забувати й про те, що Москва має в руках цілий вахляр засобів для того, щоб здійснювати свою лінію політики у тих партіях. У них вона має своїх прямих чи несвідомих агентів, що будуть протиставлятися опозиційним силам. У відношенні до інших вона і послужна їй елементи можуть, як згадано вже, вживати найрізноманітніших засобів тиску. (Цитований уже Ревель пише, що, наприклад, комуністичний мультимільйонер Франції Жан Батіст Думан має, завдяки партії, монополію на торгівлю винами, м'ясом і маслом з державами східного бльоку, і ще сотні західноєвропейських бізнесменів, не кінечно самих комуністів, користуються подібними привілеями Москви, звичайно, за відповідні послуги для "спільної справи"...).

З таких міркувань можливості єврокомуністів вести незалежну від Москви політику дуже обмежені, хоч вони не виключені, про що свідчить приклад Югославії, дарма що важко було б говорити про неї як про демократичну країну. Але опір югославських комуністів, і, можна сміливо додати, народів тієї держави, підтверджує відому правду про те, що Москва завжди поступається там, де наражається на солідарну самооборону нації.

У такому пляні відповіді на питання, чи т. зв. єврокомунізм це химера або дійсність, чи, точніше, в якій мірі це ілюзія, а в якій реальність, треба шукати на тлі процесів, що відбуваються і можуть відбуватися в самих компартіях Західної Європи, бо, незалежно від їхньої дисциплінованості, в них є й окремі крила і течії, як такі явища існували в компартіях Чехо-Словаччини, що показав 1968 рік, чи як вийшло на яв восени 1956 року в компартії Угорщини, чи серед комуністів України 1920 років. Усі вони протиставилися Москві, але всі вони програли, бо сили їхні були замалі. Чи сильнішими будуть французькі, італійські та інші комуністи Західної Європи — про це може сказати лише майбутнє.

Рівночасно, однак, у не меншій, а, мабуть, у більшій мірі дальша доля єврокомунізму залежатиме від того, якими шляхами піде розвиток самих західноєвропейських суспільств: якщо вони зуміють отрястися з атмосфери наївності, прекраснодушності, духового занепаду і байдужості і постійно проводити соціальні реформи, що їх вимагає життя, якщо зможуть вони викресати з себе моральну силу для оборони ідей свободи і протиставитися наступові комуністичного тоталітаризму і московської

інфільтрації, то це у великій мірі вплине на шанси таких чи інших єврокомуністів володіти цими країнами, щобільше, таке відродження західноєвропейських народів буде мати вплив на внутрішні процеси в самих комуністичних партіях. Без такого тиску морально і соціально-економічно здорового демократичного суспільства важко говорити про зміни в тоталітарному комунізмі, тобто про єврокомунізм немосковського зразка.

Слід сказати ще таке: проблема розвитку єврокомунізму чи радше тенденцій всередині західноєвропейських компартій пов'язана також з процесами в самому СРСР і в сателітних країнах. Зростання руху опору проти поневолення людини і націй, боротьба за громадянські і національні права, що там ведеться, у чималій мірі може вплинути на закордонні комуністичні партії. З другого боку, еventуальні процеси відштовхування деяких елементів закордонних комуністів від комуністичного тоталітаризму московського типу і від московського контролю посилюватиме визвольні процеси в самому Радянському Союзі та у контрольованому ним бльоці. Логічно, в такому аспекті треба дивитися і на ті явища зі становища українських національних інтересів.

ПЕРЕД СУМЛІННЯМ СВІТУ (II)

НОТАТКИ ПРО ВЕНЕЦІЙСЬКЕ Б'ЄННАЛЕ 77

Василь Маркусь

Сахаровські слухання в Римі були заплановані так, щоб вони синхронізувалися з іншим важливим форумом в Італії — Б'єннале 77 у Венеції, присвяченим нинішній східноєвропейській дійсності в ділянці культури. Б'єннале відбулося від 15 листопада до 15 грудня; його темою, за вирішенням італійського організаційного комітету ще в 1975 році, була проблематика неконформної культурної творчості в комуністичних країнах Східної Європи. Чимало учасників, запрошених на цей культурний форум, могли взяти участь у других слуханнях Сахарова і навпаки. Таким чином, участь речників східноєвропейського дисидентського світу була в обидвох містах майже подвійна. Справді, як уже було згадано, це був винятковий своєрідний міжнародний з'їзд дисидентів з різних країн Східної Європи, а тепер з різних країн їхнього перебування на Заході.

Для українського читача, мабуть, треба згадати хоч коротко, що таке венеційське Б'єннале. Це — італійським урядом фінансований культурний фестиваль раз на два роки, присвячений різним аспектам європейської культури. Іноді тематично виходить його програма і поза Європу, наприклад, південноамериканська література. Під час фестивалю організуються образотворчі виставки, театральні спектаклі, концерти, літературні вечори, кільквіюми, покази фільмів тощо. Від кількох років беруть участь у цих міжнародних фестивалях культури так само представники Східної Європи й СРСР. Крім престижу, що його надає Італії й її інтелектуальному життю це влаштування, воно ще притягає багато учасників звідусіль.

Б'єннале 77 було досі найбільш контроверсійним, і, зрозуміло, його різні проблеми та пов'язання виходили за рамки культури; вони порушували внутрішні і зовнішні аспекти італійської політики. Ухвалу щодо головної теми фестивалю прийнято в час, коли інтелектуальні ферменти в Східній Європі, а насамперед у Радянському Союзі, драматично зрушили західню опінію (Нобелівські премії для Солженіцина і Сахарова, поява різних самвидавних творів на Заході, видалення звідти діячів культури й спроби легалізувати неконформну творчість у тих країнах, наприклад, мистецькі виставки в Москві і Ленінграді, організація симпозіуму єврейських інтелектуалістів тощо).

Італійських ініціаторів у виборі цієї теми, що є насамперед лівопрогресистські кола, підтримали західноєвропейські колеги. Характеристичне, що ці ліві кола знайшли активну підтримку в середовищі католиків, критично наставлених до теперішнього курсу східньої політики і примирливості Ватикану щодо релігійної політики комуністичних режимів. Справді, дивна це симбіоза, але й дуже вимовна! Атмосфера Гельсінкських угод 1975 року сприяла цьому, а може, навіть була стимулом поставити комуністичні режими перед пробою. Це був виклик, який друга сторона прийняла негативно. Природно, можна було очікувати якихось протидій з боку цих режимів, а насамперед радянського уряду. Спочатку, як виглядає, були спроби тихою дипломатією змінити тематику Б'єннале або бодай її так розводнити, щоб тоталітарні комуністичні режими не опинилися в позиції обвинувачених. На початку 1977 року приїздили до Італії офіційні делегації радянських культурників, журналістів, літераторів тощо, які намагалися, з одного боку, впливати на італійських колег у бажаному напрямі, а з другого — створювати враження вільного "культурного обміну" з Заходом. Ефект цих "місій" був мінімальний, бо в діялозі (а він відбувався і публічно в пресі й телевізії) італійські співрозмовці виявилися озайомленими з проблематикою свободи творчости в СРСР і ставили справи досить принципово. Крім цього, майже кожна така "місія доброї волі" була швидко неутралізована кимось зі свіжих дисидентів, які приїжджали до Італії і відповідно насвітлювали дійсність, що її по своєму малювали емісари типу Чаковського й інших. Між іншим, Олександр Чаковський, гол. редактор *Литературной газеты*, оскандалився в дискусії на телевізії, коли член ЦК італійської компартії запитав його, чи він помістить у *Литературной газете* статтю про розуміння єврокомуністами свободи творчости і плюралізму, бо італійські комуністи радо дадуть місце радянським поглядам.

Майже одночасно почалася акція й дипломатичними каналами зірвати Б'єннале. Радянські органи звернулися делікатно до міністерства закордонних справ з висловленнями жалю, що Б'єннале стає "кісткою незгоди" в культурній співпраці. Було сказано: коли програма не буде змінена, Б'єннале будуть бойкотувати не лише культурні діячі СРСР, але і народних демократій. (Підрядний статус сателітів виразно виявляється, коли від їх імені промовляє "старший брат"). Були чутки в Римі, що в цих негласних розмовах падали й погрози економічних санкцій, бо Італія має тепер непогані торговельні зв'язки з СРСР. Можливо, що дипломати були готові на поступки, але скоро преса розголосила ці позакулісні ходи радянської дипломатії. Дехто з урядових кіл навіть пропонував, щоб, покликуючися на погану

фінансову ситуацію Італії, відмовитися від цьогорічного Б'єннале саме через "брак фондів". Вони, щоправда, в бюджеті були вже схвалені раніше.

Треба визнати, що італійські інтелектуалісти zareагували гідніше, ніж це ладні були зробити деякі політики. Преса заатакувала пропоновані маніпуляції й концесії; під обстрілом опинився сам міністер зовнішніх справ і урядова партія християнських демократів. Президент Б'єннале Карло Ріпа ді Меана загрожував відмовою (і скандалом!), як тиск не припиниться. Були навіть інтерпеляції в парламенті, й уряд у своїй скрутній ситуації не зважився на торги. Громадська думка висловилася за незалежність культури від політики і підтримала передбачену тему Б'єннале. Чутливим аргументом був факт, що не раз у минулому саме ліві діячі культури й дисиденти проти авторитарних режимів в Іспанії чи Південній Америці мали форум на Б'єннале. Помітне, що італійські комуністи, хоч були під тиском компаньонів з Москви, дуже зручно утрималися від того, щоб виразно висловитися проти Б'єннале. Вони таки не захотіли діяти на шкоду своїй єврокомуністичній цноті у власному суспільстві і взагалі на Заході. Отож, спроба зірвати Б'єннале 77 не вдалася. Воно відбулося за передбаченою програмою з дещо типовим італійським підходом хаотичної імпровізації, проте компенсованої надзвичайною винахідливістю, фантазією і показністю (*bella figura*).

«Il dissenso culturale» — тема Б'єннале 77

Головна тема венеційського культурного фестивалю була не лише політично сенсаційною чи й провокативною, але й суттю речі істотною та найбільш відповідною для цього форуму. "Вільна творчість" з погляду діячів культури, чи "заборонена творчість" з погляду режимів у комуністичних країнах є нині першорядною проблемою, значення якої переростає кордони бльоку саме тому, що господарсько і політично Радянський Союз та залежні від нього країни намагаються впливати на зовнішній світ. Але й незалежно від політичних пов'язань сам факт творчої думки тисяч нових людей з їх ідеями, уявою, творчими зусиллями, народженими в інших від західного світу умовах, не може бути промовчаний. Щось там твориться, людський розум і творчий порив якось виявляються, "пригнічена мисль" (за Чеславом Мілошем) виривається на волю. Отже, є про що говорити, що оглядати, слухати й осмислити!

Саме це й було широко виявлене на виставках, на екрані, у музичних залах, інтелектуальних дискусіях, живим словом, книгою, на полотні, в скульптурі чи фотографії. Перерахуємо деякі специфічні програми, що були до диспозиції десятків тисяч

учасників на протязі цілого місяця в головному виставовому павільйоні палацу "Аля Наполеоніка" на площі Сан Марко та в кількох інших залах.

"Нове радянське мистецтво" в неофіційній творчості було виставлене в будинку спорту. З близько сотні мистців-неконформістів, що в більшості працювали й жили донедавна в Москві й Ленінграді (дехто ще там і є), ми зауважили тільки двох мистців з виразно українською ідентичністю. Це — Володимир Макаренко і Петро Біленок з Харкова. Явище цього неконформістичного образотворчого мистецтва є ще назагал "столичним".

Окремо влаштовано багату жанрами і стилем та експонатами виставку чеської графіки. Взагалі чеські дисиденти виявилися, поряд польських, найбільш активними на Б'єннале.

Величезною була виставка книги, журналів, фотографій, фотокопій та "відеотейпів", оригінальних і вже передрукованих різними мовами матеріалів самвидаву. Досі ще такої великої виставки самвидаву ніде не було. Це було справді імпресивне, причому організатори дуже фахово і з італійським смаком представили це з відповідними писаними і звукозаписаними коментарями. Сам опис виставки забрав би половину цих нотаток. Важливо лише сказати, що вона була багатогранна, представила рідкі матеріали й документацію, але не була далеко вичерпною, хоч би з погляду українського самвидаву. Було виставлено кілька книжкових видань, фотокопії листів Л. Плюща, небагатьох баптистських листків з України. Ледви 2-3% того, що з українського самвидаву приступне, було представлено на цій виставці, яка порівняно далеко краще представила російський чи єврейський самвидав.

У програму музичних виступів входили кілька творів Д. Шостаковича, вечорів пісенькарів Вольфа Бірмана, Олександра Галіча й інших. Крім літературних симпозіумів, був один літературний вечір (Йосифа Бродського).

Найслабше був представлений театр, бо фактично не поставлено ні однієї нецензурованої театральної п'єси. Не було жодного театрального ансамблю, чого спочатку організатори сподівалися, запрошуючи деякі польські трупи. Але, як відомо, співпраці з боку офіційних установ східноєвропейських країн не було ніякої. Показували деякі фільмові кадри з театральних вистав, були виставлені цікаві фотографії, афіші, навіть макети декорацій і костюмів.

Фільмове мистецтво було репрезентоване порівняно краще: тут вистачило потайки перевезти фільм, а втім деякі (цензуrowані) одержано нормальною дорогою. Тому фільми показували щовечора; деякі з них не були цензуrowані, інші отримано в

доцензурному стані. У цілому ця частина Б'єннале віддзеркалювала цікаву і багату сторінку культурної творчості східноєвропейського кіномистецтва. Польські, чеські, як також деякі радянські, фільми видатно контрастували з офіційною соцреалістичною фільмовою продукцією. У рамках цієї частини фестивалю відбувся і спеціальний семінар, присвячений фільмам Сергія Параджанова, а також проектування його фільмів.

Важливу частину програми Б'єннале становили наукові симпозіуми — дискусії з окремих ділянок вільної творчості чи засадничих проблем тих режимів. Очевидно, все з погляду культури і дисидентизму.

Розпочалося Б'єннале 77 чотириденним симпозіумом з новітньої історії комуністичних рухів і режимів. Його тема: "Свобода і соціалізм". Згадаємо лише головних доповідачів, бо всіх було понад тридцять. Про пролетарську революцію і проблему опозиції говорив польський ревізіоністичний філософ Лешек Колаковський, який тепер перебуває на Заході. Серед інших доповідей з цього циклу помітною була доповідь французького політолога Алена Бесансона про "правду і брехню ленінізму".

Угорський єврей, сьогодні французький громадянин і визначний публіцист з проблем Східної Європи Франсуа Фейтів доповідав на тему: "Важка смерть Сталіна". Леопольд Лабедз з Великобританії говорив про новий рух опору (дисидентизм) і громадянські права. У цьому циклі виступали французький "новий філософ" Андре Глюксман ("За стратегію прав людини!"), італієць Педро Вілліанова ("Новий диссент і еврокомунізм"), канадський політолог Гордон Скіллінг ("Соціалізм і права людини: Хартія 77 і Празька весна") та ряд інших доповідачів. Останній цикл про СРСР під заголовком "Соціальна природа Росії" (думалося про СРСР й історичну Росію) відкрив Корнеліус Кастораїдіс. У цьому циклі виступав Андрій Амальрик і Леонід Плющ. Останній говорив про суто національні проблеми радянської дійсності, вибираючи лише одну для ілюстрації цього питання. Темою його виступу було українське відродження 60-их років та його погром.

Протягом двох днів відбувався симпозіум, присвячений образотворчому мистецтву, виступали самі мистці-дисиденти, як також західні і східні мистецтвознавці. Між першими заслуговує на увагу виступ Ернста Неізнестного, відомого радянського скульптора модерніста. Симпозіум і дебати про кіномистецтво тривали три дні, при чому перший день був присвячений висвітлюванню фільмів Олександра Довженка та Сергія Ейзенштейна й їх обговоренню. Про Довженка цікаво говорив Марко Царинник. Активну участь у цих дебатах брав американський професор

(також перекладач української поезії) Герберт Маршал, який між іншим був організатором і семінара про Параджанова.

Симпозіум про дисидентську літературу тривав також чотири дні. Крім представлення деяких вибраних національних літератур Східної Європи, очевидно, насамперед російської, були ще порушені спеціальні аспекти неконформної літературної творчості. Між ними одну доповідь прочитав француз Реймон Жан про спогади Плюща, як "войовничу розповідь". Дискусія на цю тему відбулася в присутності автора, книга якого саме появилася на початку 1977 року п. з. *На карнавалі історії*.

Про неросійські літератури в СРСР не було ніякої доповіді, що можна пояснити імпровізацією й браком якогось суцільного планування організаторів симпозіуму. Проте українська творчість письменників-дисидентів була представлена на Б'єннале 77 цінним есеєм, що був опублікований в офіційному виданні *La letteratura contemporanea nell'Europa dell'Est*; Молодий автор, докторант з Лондону, Богдан Нагайло, написав добру оглядову статтю п. з. "Квіти серед снігів: українська література від смерти Сталіна". Автор ясно і зрівноважено інформує чужого читача про головні явища українського культурного процесу під советами, знайомить з репрезентативними іменами та творами, а особливо підкреслює новість явища шестидесятників, подаючи сильний національний підклад тієї нової хвилі в українській літературі. Есей Нагайла заслуговує на увагу як добрий приклад солідної інформативної публікації про сучасну Україну.

Для повноти інформації про Б'єннале 77 варто сказати, що організаційний комітет видав 12 монографій (про літературу — одна з них), що містять матеріали про різні ділянки культурної творчості в комуністичних країнах. Частково тут подані документи з культурної політики або аналізи розвитку позацензурної творчості в ділянках — мистецтва, театру, фільму, засобів інформації, релігійного життя і т. д. Крім цього, на закінчення Б'єннале 77 його організатори заповіли ще видання перебігу усіх симпозіумів. Таким чином документація перед і після фестивалю має шанси бути досконалою.

Два дні тривав симпозіум, присвячений театрові в СРСР й у вибраних країнах Східної Європи (Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і Німецька Демократична Республіка). Останній симпозіум про свободу наукових дослідів тривав три дні. На одній сесії, що розглядала проблему науковців та бюрократичних обмежень, виступав також серед багатьох інших людей науки з СРСР і Східної Європи Л. Плющ. Ще відбулися дві дискусії "круглого стола" про музику.

Дводенному симпозіумові про релігійну ситуацію 29-30 листопада присвятимо окрему увагу.

Релігійна свобода й утиск у Східній Європі

Можна питатися, чому організатори Б'єннале 1977 включили релігійну проблематику в програму культурного фестивалю. Це ж не мистецтво, література чи чисто інтелектуальна творчість, які традиційно представлені на Б'єннале. Тому декого з поверхових відвідувачів венеційського фестивалю могло здивувати, що в програмі присвячено два дні на симпозіум про релігійні справи на тему (яку важко перекласти українською мовою): "Il dissenso religioso".

Та коли глибше зважити, що в релігійному визнанні і практиці йдеться про вибір власного духового світогляду і готовість ці вартості публічно ісповідувати й здійснювати в житті, то віруюча людина, а тим більше спільноти є в подібній ситуації, що й мистці, літератори, діячі культури, які бажають бути вірними своїм принципам і хочуть їх втілювати у творах. У справах релігії принцип свободи вже давно став наріжним каменем духового життя. Без свободи немає справжньої релігійності. Забороняти вірити в щось, що людина сама обирає, як також наказувати вірити лише у щось одне — було від початку приводом до релігійних переслідувань, стало інтервенцією у сферу духа, а посередньо й у справи культури. Це явище сьогодні спостерігаємо в комуністичних країнах, в одних менше, а в інших більше. Релігійна думка, як і найближча до неї сфера — філософська думка, зазнають поважного удару від тоталітарної системи, яка свої власні вартості ставить на рівень псевдорелігії чи політичної філософії. А тим більше, що релігійні ідеї захоплюють чисельні групи і маси людей, і під цим впливом визнавачі релігійної системи організуються в суспільні організми — церкви; така організація і суспільна сила, природно, розглядається як ворог кожній монопольній тоталітарній системі й владі. Звідсіля постійне зусилля зменшити впливи організованої релігії та релігійної мислі.

Проте релігія і церква не здають легко своїх позицій перед тиском монопольної антирелігії. Будучи, з одного боку, природним нахилом людської душі, а з другого — глибоко вкоріненим у традиційне життя суспільности фактором, релігія виявляє подиву гідний опір антирелігії у формі войовничого чи наукового атеїзму. Отже, йдеться про боротьбу ідей в ім'я свободи й світоглядového плюралізму; в умовах офіційного контролю, регламентації й заборон йдеться про звільнення духа, його вільне віяння. Іншими словами, йдеться про те саме, що і в сфері мистецької творчости слова, думки чи форм.

Тематика симпозіуму, представлені на ньому доповіді і дводенна дискусія повнотото виправдали рацію включення в програму Б'єннале також "релігійного дисидентизму". Саме існу-

вання й діяльність цих релігійних спільнот тривають у складних умовах між толеруванням і забороною. Все це залежить від сили даної церкви чи спільноти, твердості режиму, носія протирелігійних вартостей, як і від складних історичних умов, за яких ця конфронтація відбувається.

Понад п'ятнадцять доповідей, обговорених близько тридцятьма спеціалістами, проілюстрували різні аспекти сучасного релігійного життя під комунізмом, боротьби режимів з релігією, як також різні фактичні висліди цієї конфронтації. Під цим кутом доповіді можна поділити за їх територіяльною тематикою (присвячені релігії в СРСР і серед окремих релігійних груп та народів) та доповіді, присвячені східноєвропейським сателітним країнам), як також за різними аспектами проблематики: духовні основи, суспільна функція релігії, режим і релігія тощо).

Президент Б'єннале Ріпа ді Меана відкрив цей симпозіум, наголошуючи винятковий склад учасників: від самих діячів релігійного опору в комуністичних країнах до західних дослідників цього питання. Він також вказав на істотне завдання цієї інтелектуальної зустрічі: дослідити вклад віруючих і невіруючих у боротьбу за основні людські права в комуністичних країнах. Аналізі ситуації та розглядові широкої наявної на Заході документації релігійного самвидаву в найширшому контексті будуть присвячені два дні дискусій. Аналізу вже розпочав координатор симпозіуму, римо-католицький священник Джермано Паттаро, що виявив себе добрим знавцем релігійних відносин у Східній Європі.

Паттаро розглядає релігійний резистанс як уже історичний факт, солідно удокументований. Ця проблема стоїть відкритою для всіх, віруючих і невіруючих, бож боротьба за релігійну свободу є частиною боротьби за повну свободу всіх. Істотним для християнина (а також віруючого нехристиянина) є те, що він визначає Богові і людині властиві їм місця в ієрархії вартостей. Людина не може посягати на місце, зарезервоване для Бога. А коли стається, що людина або політична влада таке місце узурпує для себе, тоді є загрожена і свобода, належна людині, бо ті, що привласнюють "божеські права", властиво вирішують і диктують людині, що і як вона має робити. Люди, які оспорюють ідолізування (заміну божеського людським), властиво боронять Божі права, як і права людини, — твердив Паттаро, приписуючи таку позицію усім віруючим, що надхненні біблійною традицією, себто християнам, ізраїльтянам і мусулманам.

Боротьба за релігійну свободу не є боротьбою за втрачені привілеї тієї чи тієї церкви або групи. Вона ведеться за свободу для всіх, у тому числі і за свободу для невіруючих. У цьому віруючі і невіруючі дисиденти мають спільну плятформу. Покликування на Гельсінкські угоди чи Хартію 77 або й інші документи правно-

політичного порядку надають юридичних основ цій боротьбі, а дії окремих осіб в цьому напрямі розглядаються як протест проти існуючого безправ'я. Але є ще інша форма боротьби, не менш важлива за першу. Це — саме свідчення релігійного життя, це немов, — каже Паттаро, — "екзистенціальна біографія втраченої, але й відвойовуваної свободи".

На цьому тлі представив ситуацію і дилему віруючої людини в СРСР Анатолій Левітін-Краснов, черпаючи свої приклади насамперед з досвіду російських православних. Віруюча людина в СРСР постійно поставлена перед проблемою, як зберегти віру в своєму особистому житті, і як її засвідчити без того, щоб не маніфестувати її публічно. Вислід такий, що людина або входить у конфлікт сама з собою чи з владою, або ж погоджується на статус відчуженої від суспільства істоти, себто приймає маргінесову екзистенцію. Живі приклади поведінки людей у зв'язку з такими фактами життя, як народження дитини, відвідини учбових закладів, одруження, військова служба, праця, товариські взаємини і, врешті, смерть, ілюструють складну парадоксальну ситуацію. Більшість цих людей живе "подвійним життям". Дітей батьки до церкви не ведуть, залишаючи це "бабушкам"; мертвих у Москві мало коли ховає священник, проте, каже Левітін-Краснов, кожний другий покійник "отпетый".

Доповідач підніс ще інший парадокс: формально церква і держава відділені, проте держава і партія привласнили собі право керувати церковними справами. Між іншим їм належить найважливіша прерогатива кожної організованої церкви — інвеститура її церковнослужителів і керівників. Цей стан викликає у лоні самої Російської Православної Церкви внутрішню опозицію ("дисидентизм"). Хоч єпископат РПЦ, на думку Левітіна-Краснова, "зассорен недостойними людьми", ставлениками режиму, однак ця церква має таких світлих оборонців справжнього православ'я, як священники Дудко, Якунін, Рігельсон. Ще одна річ пробивається, як реакція на релігійне переслідування. Це — новий екуменізм усіх християн, а навіть "екуменізм" між віруючими різних релігій та чесними невіруючими, які дорожать свободою для всіх.

Коли А. Левітін-Краснов говорив як християнський соціаліст і політичний ліберал (висловлюючися цілком прихильно до ситуації римо-католиків чи українців греко-католиків), то інший доповідач, Євгеній Вагін, представив лише погляд російського православного конвертита. Він і його однодумці в Росії відкрили православ'я недавно й самотужки і бачать у ньому "спасіння для Росії". Йдеться про певні гурти студентської молоді й інтелектуалістів, які виступають чи то як неослов'янофіли, чи як неозападники. У перших переважає російський націоналізм, у других — ідеї

екуменізму та соціального християнізму. Вагін зreferував дискусії й ідеї таких груп і публікацій як *Вече*, *Земля*, *Московский сборник*, *Слово нации*, *Призыв*. Це виразно націоналістичні групи. Неполітичний характер, а скоріше релігійно-філософський — мають інтелектуальні семінари духовних і мирян, які між іншим проголошують ідею повної незалежності церкви, т. зв. "домашньої церкви", або "християнства доброї волі". Сам Вагін схиляється до перших щодо джерел російського православ'я, проте твердить, що відмежовується від шовіністичного націоналізму.

Після цих двох доповідей, а також доволі теоретичного трактату Бориса Пономарьова про філософію нерелігійних дисидентів (критиків марксизму) вив'язалася цікава дискусія на тему російської світоглядкової опозиційної думки. Насамперед стверджено, що існує засадниче розходження між слов'янофілами, наприклад, репрезентованими збірником *Из-под глыб*, та прихильниками демократично-ліберального світогляду. Слов'янофіли виступають проти правової держави, бо вона не рятує суспільства перед руїною; це може зробити лише ідея національної Росії, базованої на етичних вартостях і православної релігії. Слов'янофіли бороняться, що вони проповідують не тоталітаризм, а ідеократію. Ліберали ставляться скептично до цієї програми, яка ніяк не дає запоруки, що саме її ентузіясти в ім'я проголошуваних ними вартостей не будуть здійснювати свою концепцію, як єдиноправильну, тоталітарними методами.

Дискусія виявила, що існує також намагання формулювати якусь російську синтезу: оборонноправні позиції базуються на природному праві, а з нього також випливає й комунітарна ідея нації. Релігійні вартості так само інспірують ці дві концепції. До цієї "синтези" дехто хотів би додати ще й соціалізм (Левітін-Краснов і Шафаревич; останній з підкресленням російських традицій). Більшість дискутантів сумнівалися в реальній вартості можливої симбіози протилежних концепцій. Михаїл Занд, єврейський дисидент, висловив думку, що так у минулому, як і в сучасному росіяни не зуміли знайти виходу з своєї приреченості: міст між традиційним православ'ям і більш модернізованою формою духовості мало кому вдалося збудувати.

Особите свідчення про релігійні навернення серед комуністів, особливо в умовах перебування в таборах, подав Юрій Машков. Олександр П'ятигорський говорив про релігійну філософію в дисидентській російській літературі, яка, треба визнати, сьогодні сильно зорієнтована на світоглядову тематику на зразок кращої клясичної російської літератури 19 і 20 ст.

Про інші релігійні спільноти в СРСР доповідали англіканський священник Майкел Бурдо (євангельські меншості), Шанталь

Ремерсьє Келькеже (мусулмани) і М. Занд (євреї і юдаїзм).

Східноєвропейські відносини були представлені такими доповідачами й темами: Карел Скалицький (релігійний опір у Чехо-Словаччині), його доповнив зокрема про ситуацію на Словаччині Антон Глінка; Дітгільд Трефферт (Східня Німеччина), Домінік Моравський (релігія у Польщі), Оттавіян Вуя (церква і режим у Румунії) та Хрісто Огняноф (ситуація в Болгарії). І знову, як видно з переліку тем, Югославія з зрозумілих причин була виключена з порядку денного симпозиюму, але також, з менш виправданих причин, не була представлена ситуація в Угорщині; мабуть, тому, що режим Кадара намагається нормалізувати взаємини з Ватиканом і церковними установами в Угорщині.

Аналіза східноєвропейської ситуації й ролі релігійного опору віддзеркалює деякі подібності, але ще більше своєрідних відмінностей, що впливають з динаміки релігійного життя даних народів, історичної обумовленості, національного характеру і, мабуть, також ролі провідників — партнерів, церковних і політичних. Через те ми маємо поважні різниці в окремих країнах, як ось такі:

У Східній Німеччині протестантизм ледве животіє і, не зважаючи на гідний опір окремих одиниць, радше тратить позиції й погоджується на толероване існування. Католицька Церква, що є у великій меншості, веде успішнішу боротьбу за самозбереження. Деяко подібна ситуація в Чехо-Словаччині, хоч тут серед кліру і мирян є деякий опір, головне на Словаччині (між сигнаторами Хартії 77 є близько півсотні релігійних діячів), проте режимові вдалося зробити вилім у лавах церкви утворенням прорежимової групи священників. Хоч така група ще животіє і в Польщі (радше мирянська організація "Пакс"), її функція на користь режиму мінімальна. З одного боку, офіційна Католицька Церква стала тут потужною національною інституцією, на престиж і впливи якої мусить режим зважати, з другого — теперішній опір (оборона соціальних інтересів робітників, демократичний рух, боротьба за інтелектуальну свободу) сильно скріплений католицькими елементами. Властиво існує синтеза і спільна платформа між секулярним і релігійним активним опором сьогодні в Польщі. Режим за даних умов не зважається на відкриту боротьбу, боячися порушити хистку коекзистенцію з церквою. У Румунії заіснувала коекзистенція між Православною Церквою і націонал-комуністичним режимом радше з інших мотивів: церква є національною інституцією, і режим її більш ніж толерує, бо вона стала його підпорою в обороні національної незалежності; з другого боку, єпископат і патріярхія свідомо обмежують свій засяг дії і декларують лояльність режимові. Болгарська Православна Церква знаходиться в становищі толерованої і тимчасово ще суспільно

корисної інституції при її мінімальних впливах.

Вказано в різних доповідях, хоч про це не було мови окремо, на динаміку литовського католицизму, який дечим уподібнюється до польського, але й на войовничі малі релігійні групи в СРСР. При всій своїй приреченості (через порівняно мале число та всемогутнього противника), литовські католики сьогодні пишуть героїчну сторінку в історії своїх змагань за вільний розвиток і самозбереження.

Українські виступи та релігійна ситуація на Україні

Між доповідачами цього симпозіуму були три українці, при чому один (Б. Боцюрків) говорив виключно про українські відносини: релігійний і нерелігійний опір на Україні, а два інші поважно заторкували українські аспекти: "Католики східного обряду в СРСР і Східній Європі" (В. Маркусь) і "Деякі аспекти поборовання релігії в СРСР" (Л. Плющ).

Б. Боцюрків говорив про "дві генерації" релігійних дисидентів на Україні: про "старшу", що від кінця війни веде боротьбу за свободу релігії усіх визнань (вона відома серед українців католиків і різних євангельських спільнот), та "нову", сучасну з новішим національним і політичним рухом опору, зокрема з діячами правооборонного руху. Між цими останніми є тісна співпраця і спільна плятформа. Релігійний опір серед католиків, а останньо й православних, має сильний національний підклад. Також баптисти-євангелики, які довший час на Україні були "не національними", тепер виразніше підкреслюють національну сторінку своєї боротьби. Національно-демократичний рух, який від початку з принципових міркувань (як і російські дисиденти) підтримував релігійно переслідуваних, не зважаючи на те, що в складі його керівників є мало віруючих, знаходить спільну мову з тими, що борються за релігійну свободу. На Україні релігійний опір має ту особливість, що тут, як і в Литві, одна релігійна спільнота цупко бореться за своє існування, хоча б і в підпіллі (українці католики), а євангелики-баптисти, відомі як "ініціативники", себто дисиденти проти льяльської режимові спільноти, мають на Україні свій центр дії і найбільше прихильників. Проф. Боцюрків також підкреслив і проілюстрував рядом прикладів і самвидавними писаннями тісну симбіозу національного і релігійного опору на Україні.

В. Маркусь доповідав про позицію і проблеми східньокатолицьких спільнот, що включає чотири групи вірних українців: репресованих і формально не визнаваних українців греко-католиків на Україні, толерованих українські католицькі спільноти в Польщі і Чехо-Словаччині, порівняно нормально діючу

невелику групу українсько-русинських греко-католиків в Югославії та греко-католиків інших національностей: у Румунії, Угорщині і Болгарії. У двох останніх ситуація є порівняно подібною до становища в Угорщині чи Чехо-Словаччині, а в Румунії — до того, що є на Україні. Доповідач проаналізував різні фактори, які мали вплив на відмінну розв'язку долі східних католиків у різних комуністичних режимах, не зважаючи на те, що спочатку, хоча б теоретично, було намагання застосувати таку саму політику. Так само розглянено внутрішні та зовнішні аспекти, що впливають на теперішнє становище цих спільнот, включно з ролю їх одновірців поза радянським бльоком та ватиканською політикою.

Л. Плющ висловив кілька міркувань щодо становища релігії та взаємин між релігійним і нерелігійним опором. Він вважає, що оборона прав людини не є привілеєм ані лівиці, ані правих. Свободу треба боронити як таку, і в цій боротьбі мають місце усі чесні люди і демократи. Справжні марксистки повинні також боронити право віруючих на вільне визнання релігії і діяльність їх релігійних спільнот-церков. Плющ підкреслив пов'язання релігійності й національної ідентичності серед багатьох народів. Литовський католицизм, як і український, став національною церквою, а певні релігійні традиції й обряди органічно збагатили національну культуру. Тому їх боронять навіть невіруючі, наприклад, татарські мули і комуністи знаходять більше спільної мови, ніж ці останні з російськими більшовиками. Сьогодні існує серед інтелігенції свідомість своєї самобутності, і її шукають також у релігійній культурі, духовості, в традиціях на Україні — В. Мороз, Є. Сверстюк, І. Калинець. Плющ свідчить, що навіть у назвні зрусифікованому Києві релігійне самоусвідомлення виявляється в національних формах.

Доповідач також критично оцінив російський релігійний месіанізм, як монорелігію, яка не припускає релігійного плюралізму, приписуючи російському православ'ю вищість. Православ'є як монорелігія тотожне з моноідеологією більшовиків, а уявлення про православну Росію, що мала б охоплювати усіх православних, фактично гірше за брежнєвську концепцію "єдиного радянського народу".

На закінчення свого виступу Л. Плющ запропонував резолюції — спільні висновки симпозіуму, які зводилися до наступних пунктів: підтримка всіх репресованих в СРСР релігійних спільнот (українців католиків, баптистів, п'ятидесятників й інших) та заклик до боротьби за звільнення головних релігійних діячів з радянських тюрм і заслання; подив і солідарність з Католицькою Церквою в Польщі і Чіле, які намагаються гідно відстоювати свої і загальнолюдські та демократичні права проти авторитарних

режимів; висловлено заклик до учасників Београдської конференції, щоб вони домагалися припинення релігійних переслідувань; вислано запрошення прибути на Б'єннале в ролі почесного гостя і привітання бразильському архієпископові Дом Гельдерові Камарі, що уособнює змагання бразильських католиків проти різних форм насильства, соціального, політичного і релігійного.

Ці "резолуції" схвалено, не як документ, бо таких не ухвалює Б'єннале 77, а як спільні підсумки й побажання учасників цього релігійного симпозиюму.

ПІДСУМКИ

На закінчення цих дещо детальних записок з імпрез в Італії, присвячених проблематиці людських прав і рухові опору в комуністичних країнах, належить висловити кілька загальних думок, зокрема з українського погляду.

Ініціатори й організатори обидвох форумів вчинили добре, що влаштували їх саме в Італії, де внутрішньополітична ситуація, а також наявність тут осередку християнського світу могли здраматизувати змагання за людські права, свободу творчості й релігійну свободу. Латинська ментальність якимось чутливіша від легалістичної германської та прагматичної англосаксонської на питання етичні й духові. Рим і Венеція (Б'єннале) завжди є в фокусі міжнародної opinio pubblica більше, ніж якісь інші осередки.

Особливо вдалою була синхронізація обидвох імпрез з Београдською конференцією, яка географічно мала місце в тому ж середземноморському районі. Сьогодні ясно, що Сахаровські слухання і Б'єннале мали незначний вплив на вислід конференції, на якій перемогли політичні калькуляції і просто опортунізм. Проте, перед громадською думкою різних народів виявлено безперспективність та ризик теперішніх узгіднень з СРСР і комуністичним бльоком щодо співробітництва й спільних принципів міжлюдських взаємин ("третій кошик"). Хоч як важко змінити наявні правнополітичні відносини, у які Захід уманеврувався, однак усвідомлення цілей і поведінки контрагентів має істотне значення, бо воно готове скорше чи пізніше відкрити альтернативні можливості цих взаємовідносин.

З українського погляду обидві імпрези мали поважне значення. Проблема українського руху опору, насамперед завдяки діячам на Україні і тим, що цей рух сьогодні репрезентують своїм власним досвідом у тюрмах, на засланні чи ще в тривалій боротьбі, набула нині ще більше права громадянства. Вона стала українською проблемою, а не лише частиною загальнорадян-

ського явища. Це наглядно було проілюстроване на обидвох форумах так живим фактажем і документами, які промовляють краще за різні ідеологічні чи моралізаторські фрази, як також живою участю чільних діячів українського опору: патріарха Йосифа і Леоніда Плюща. Вклад інших українських учасників у праці обидвох форумів, про кого написано в цих нотатках, включно з участю кількох українських журналістів (Б. Осадчук, А. Каратницький), був також вагомий. Справа в тому, що це були фахівці у своїх ділянках, які не мусіли входити до Риму чи Венеції "заднім входом". Психологічне наставлення цих людей також було ясне: вони не з'явилися тут, щоб робити "пропаганду нашої справи", бо таке наставлення й підхід заздалегідь засуджені на невдачу. Вони виступали не як типові "політичні емігрантські діячі", а як експерти, які знають, що найкраще служити "справі", зберігаючи об'єктивність, такт, академічний підхід і рівняючися з партнерами чи навіть контрагентами професійними властивостями і знанням справи.

Такий підхід цінують навіть ті, хто може не поділяти ваших поглядів чи позицій. Винятково корисним для підкреслення і повного представлення української проблематики було ставлення значної частини неукраїнських учасників, зокрема впливових російських дисидентів. Тут знову переконав цих людей факт українського резистансу на українських землях та наявність таких людей, як Л. Плющ, який може бути не лише представником українського руху, але не раз говорить з повним переконанням про інші рухи й позиції і тим здобув собі повне довір'я щодо його інтелектуальної і моральної чесності. Лиш таким підходом і методами можна здобути прихильність до нашої позиції, а навіть привернути часами зіпсуту репутацію українським політичним ідеалам, що не з злої волі, але з непотрібної ревності і обмеженості пропагаторів представлені у кривому світлі. Форуми типу Сахаровських слухань у Римі та венеційського Б'еннале 77 це великою мірою виконали.

ЧИ ТАК ГОДИТЬСЯ ВІДПОВІДАТИ?

(ДО «ВІДПОВІДІ» Б. БЕРЕСТА В «СУЧАСНОСТІ» — ЛЮТИЙ 1978)

І. В. Манастирський

Вельми сумні думки насуваються, коли зважити, яким тоном і стилем ведуть "дискусії" українські інтелігенти з університетськими дипломами в поважному, передовому журналі еміграції. Щоб вибілити чорне — всі засоби добрі; об'єктивність і правда не мають ніякого значення. Єдина мета — понизити, висміяти і так "знищити" противника, який відважився скритикувати щось, що полеміст вважає вищим над усяку критику, бо це його чи його близьких діло.

А метода проста: виправити в дальших виданнях помилки, які помітив рецензент першого видання *Українського правопису* проф. д-ра П. Ковалева, а не помітив сам редактор — син автора, мовознавець і мистецтвознавець, науковий секретар Інституту української мови, з цілим штабом мовознавців, а потім висміяти рецензента як нефаківця і взагалі малоосвічену людину низької інтелігенції, що береться не за своє діло, взагалі не розуміючи справ, про які відважується говорити чи й навіть писати. Це метода кричати "лови злодія!" на того, хто помітив крадіжку, живцем імпортована з "прогресивного" Сходу.

До речі — не маючи університетського диплому з україністики, рецензент, хоч і філолог, ніколи не подавав себе за фахового знавця української мови і може не раз помилятися. Але вивчаючи її самотужки майже півстоліття, він почувається здатним помітити простенькі правописні помилки чи дівчацьки безпорадну стилізацію правописних правил, що трапляються, на жаль, деяким нашим фаховим мовознавцям.

Вияснити всі фантазії, перекручення чи інсинуації неможливо тут, хіба в окремії довгій статті; але воно й зайво, бо серйозні читачі самі їх помітять, порівнявши рецензію і відповідь. Обмежимося до найважливішого.

Рецензію вислано до друку в січні 1977 року. Другого видання правопису ще тоді не було. (З огляду на рівень логіки в Берестовій відповіді варто пояснити, що рецензент не мав ніякої змоги ні вміння передбачити, що редактор виправить у чергових виданнях, тому мусів обмежитися до помилок першого видання. Врешті, це

ж була рецензія на перше видання!).

Від 1961 до 1969 року Організаційна комісія для впорядкування правописної практики не займалася пошуками автора підручника, а справою організування наукової правописної комісії; також ніхто з мовознавців не відмовлявся з нею співпрацювати. Комісія ніколи не вважала себе компетентною в мовознавчих питаннях, тому і її назва: організаційна.

Не комісія нав'язала силоміць працю над правописом проф. Ковалеву, а якраз навпаки — його нав'язала комісії філологічна секція НТШ, відкинувши правопис Возняка з поправками проф. Горбача. А зволікання з гонораром спричинило авторове виправлення помилок у тексті правопису. Комісія ніколи не вимагала фотографування і розсилання численних примірників машинопису.

Не маючи певности, чи автор не друкуватиме правопису сам (бо автор не хотів зобов'язатися не друкувати), комісія не заплатила другої половини гонорару, а коштів фотографування і пошти не повернула, бо їх ніхто й не вимагав, мабуть тому, що їх не було. До речі, гонорар належався за готовий до друку текст, а за такий комісія не могла вважати присланого тексту.

Комісія (рецензент тут ні при чому) не відмовилася категорично, а навпаки, погодилася за зворотом вплаченої половини гонорару повернути оригінал, що й досі є в неї.

Було б цікаво довідатися, як відбулося те "узурпування влади комісії силоміць", як та де рецензент "повчав мовознавців" і чому Берест усї дії і постанови комісії приписує рецензентові як буцім то його приватні заходи. А його статтю в *Сучасності* (ч. 3, 1967) не всі мовознавці зігнорували, бо деякі гратулювали за неї.

Берест і досі не зрозумів, що основним завданням комісії власне й було довести до скликання "фахово мовознавчої Правописної комісії", а ніяких з'їздів самої комісії ніколи не скликувано.

Завваження про правопис слів "Вифлеєм" і "єпархія" треба адресувати до Голоскевича, бо в нього є "Віфлеєм" і "єпархія".

За "теорією" рецензента можна сміливо вживати виразів Франковий "Каменярь" чи Шевченкова "Тополя", але не можна "читаю Франковий Каменярь" (до речі: Франковий твір називається "Каменярі"!)" чи "знаю Шевченкова Тополя" або — як у правописі — "читав Шевченкові Гайдамаки".

Безглузду думку, що африкати означають два звуки, може нав'язати читачам безпорадна стилізація правила. Те саме стосується й до *іяї* і т. д.

Рецензент не радить користуватися радянським правописом, а тільки стверджує, що до того приневолюють такі видання, як рецензований правопис.

Рецензент має оригінал Вознякового підручника; Берест сплутав його з оригіналом харківського правопису.

Правила правопису слов'янських прізвищ так "виразно викристалізовані" у правописі Ковалева, що й сам автор не міг дати собі з ними ради — дивись *Сучасність*, 10, 1977. Там же можна знайти вияснення заплутаних фраз про Возняковий правопис, поправки й доповнення проф. Горбача тощо.

Текст правопису, що його має комісія, справив і авторизував автор, посилаючи його до друку. Хто ж може "авторизувати", як не "автор"? Виглядає, що деякі науковці мають поважні труднощі з загальновідомими латинськими словами. Рецензентів правопису було два: один — підписаний, а другий — Р. Мирош. І дивна справа, чому автор — учений мовознавець, професор і доктор — з їхніми поглядами рахувався, хоч вони для Береста просто нефасхові ігноранти, а принаймні перший з них.

Наче вгадуючи Берестове бажання, рецензент — як згадано вгорі — подав двічі свої завваження ще авторові; до НТШ не мав нагоди подати, а після появи першого видання зробив це у формі рецензії в *Сучасності* (10, 1977). Чому ж він тепер "незаконний правописний обвинувач"? Мовчати — зле, говорити — ще гірше.

Рецензент ніколи і ніде не признався, що історія організаційної комісії — це історія одного скандалу, а сказав це про історію з а х о д і в комісії. Тому не може бути мови про "моральне банкрутство орг. комісії", а хіба деяких мовознавців чи їх установ. Берест підкреслює, що комісія нічого не зробила, але нібито не знає чому, хоч причини ясно викладені при кінці рецензії, в історії заходів комісії. Чому "незмінний секретар" не зрікся, це справа не Береста, а комісії, а детальний фінансовий звіт зайвий, бо всі видатки комісії покривало або Об'єднання педагогів, що її створило, або члени з власної кишені. Ніяких громадських коштів не було.

Цей прикрий обов'язок відповісти треба було виконати, щоб сяк-так очистити себе й членів комісії від болота, яким отак знечев'я обкидано нас за нашу хоч і скромну, але щиру працю, що коштувала нам багато років і немало зусиль. Це все, що можна було зробити. З огляду на інтелектуальний і моральний рівень Берестової відповіді я не вважаю можливим продовжувати таку полеміку і залишаю йому вільне поле.

Кілька слів на оборону Івана Зілинського

Д. Козій

У полемічній статті Бориса Береста "Український правопис П. Ковалева" (*Сучасність*, ч. 2, 1978) є такий присуд: "Шкода навіть згадувати про правописний довідник І. Зілинського, що його видала окупаційна німецька влада "Генеральної Губернії". Це було знушення окупанта над українською мовою" (стор. 114).

Ідеться про правописний довідник, що появився кількома виданнями під час другої світової війни. Фірмувало його "Українське Видавництво". На ньому поклав своє прізвище Іван Зілинський як упорядник. Як міг п. Берест добачити в довіднику "знушення окупанта над українською мовою", — це його таємниця.

Іван Зілинський уже по той бік земного буття, тому не може сам боронитися. Уважаю за свій моральний обов'язок виступити на його оборону. Я познайомився з проф. Зілинським ще тоді, коли він читав в українській гімназії в Станиславові (тепер Івано-Франківське). Мав нагоду стежити за його діяльністю і в пізніші роки. Завжди клонив я перед ним голову, як перед характерною людиною. Тому я глибоко переконаний, що він не поганьбив би свого імені й не дозволив би поставити його на книжці, в якій ворог знушався б з української мови.

При цій нагоді згадаємо в кількох словах про наукову діяльність Івана Зілинського. Він був учнем відомого славіста Ватрослава Ягіча, професора Віденського університету. Студії над живою українською мовою розпочав 1904 року. З доручення і за матеріальною допомогою Ягіча збирав він діалектологічні матеріали на українських землях, що входили тоді в склад австро-угорської монархії. 1911 року Російська Академія Наук, на пропозицію Ягіча, уможливила Зілинському провадити таку ж працю під час кількомісячної мандрівки по Наддніпрянщині. Він поширював і поглиблював її ціле своє життя.

Важливіші його праці: 1. Проба упорядкування українських говорів (*Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, Львів, 1913, і окрема відбитка, Львів, 1914); 2. *Фонетичний опис української мови* (вид. Польської Академії Наук, Краків, 1932). Ця праця появилася польською мовою, хоч первісно була написана українською. На жаль, ні львівське НТШ, ні Всеукраїнська Академія Наук у Києві не могли її видати з технічних друкарських причин.

Подаємо ці короткі дані, щоб хоч малою мірою відтворити образ шляхетної людини й заслуженого дослідника, високо оціненого не тільки в українському, але й у ширшому науковому світі.

ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ

Микола Кушніренко

I

Минуло вже більше півстоліття від трагічної смерті Симона Петлюри, чимало вже й написано про нього, але вповні ще не збагнута вся духовна постать Головного Отамана. Він ще чекає на свого історика й біографа, на свого Еміля Людвіга.

М. Ковальський, близький співробітник С. Петлюри в Парижі, згадує його "притягальну здібність для його оточення". Алі Акбер Топчібаші, син голови Азербайджанської Республіки, відвідавши Головного Отамана в паризькому готелі, зайшов до М. Ковальського, що мешкав там же. Під свіжим враженням відвідин, Топчібаші казав Ковальському: "Отаман мене окутав якимсь таким чаром, що мені хотілося встати перед ним. Що це в нього за дар чарувати людей?"

М. Ковальський так окреслює цей дар:

"Незримі випромінювані хвилі його індивідуальності відчували всі ті, які були близько коло нього. Це випромінювання було надзвичайно присмне, лагідне, притягаюче".*

Цей прояв лагідності і присмного впливу особистости С. Петлюри зазнав автор цих рядків, коли, маючи 13 і пів року віку, став "вояком" Армії УНР у 1920 році.

Про те, як я попав у військо, тобто про мій довгий і тяжкий шлях, що привів до зустрічі з Головним Отаманом, варто розповісти читачеві ширше, не для розмалювання власної біографії, а щоб згадати історичне тло 1919 і 1920 років та деякі факти, не занотовані в писаних джерелах. Крім того, особливості того страдницького шляху та його психологічне тло були тими чинниками, що дали мені змогу відчутти чар Симона Петлюри.

Автор цього спогаду Микола Кушніренко, інженер-економіст і доктор права, був аспірантом Українського Вільного Університету в Празі. Опублікував праці українською та чеською мовами про історію суспільно-господарського побуту закарпатських сіл. У США закінчив бібліотечний факультет Колумбійського університету і був 13 років бібліотекарем у Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні. Тепер працює над історією Закарпаття.

*М. Ковальський, "Думки про минуле", *Інформаційний бюлетень*, Українська бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі, ч. 36, травень 1976, стор. 10-11.

■

Був страшний, роківаний і тифозний 1919 рік. Я ходив тоді до другої класи хлоп'ячої гімназії у Кролевіці на Чернігівщині. При кінці 1918 року тут стояв полк сірожупанників. Він і роззброїв гетьманську варту під час протигетьманського повстання. Але вже в січні 1919 року Кролевець зайняли більшовики й почали терор. Вони заарештували директора гімназії Стеценка. Він приходив іноді з вартовим до свого кабінету, червоноармієць стояв коло дверей, коли директор переглядав папери на своєму столі. Раз він ходив по класах і з сльозами на очах за щось дякував. Мабуть, за заходи батьків учнів в його оборону. Була заарештована й директорка дівочої гімназії, літня пані, що повільно ходила з палицею. Були заарештовані всі видатні своїм мастковим чи службовим становищем люди в місті.

Наполегливо працювала "чека", що містилася в квартирі викладача гімназії Білодіда. Мій батько був також заарештований. Мачуха якось довідалася, коли його приведуть з тюрми на допит, і післала мене в чека на побачення з батьком. Добре пригадую, як я стояв перед дверми будинку і читав назву установи: "Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем". Відчинив двері й опинився у невеликому коридорчику. Ліворуч було двоє дверей, а під стіною праворуч на ослоні сидів у селянському кожусі дядько і вголос говорив, чи сам до себе, чи до вартового червоноармійця, що з рушницею стояв у коридорі. Дядько ніби з якимсь докором питав невідомо кого: "І де в мене те золото, коли воно в мене було?". Червоноармієць байдуже глянув на мене — 12-літнього хлопця — і нічого не сказав. Кілька хвилин я стояв, двері ліворуч відчинилися і в них з'явився батько. Я глянув на нього і ледве пізнав, був якийсь незвичайний і білий, як крейда. Батько подивився на мене й сумовито сказав: "Іди додому, йди додому". Я повернувся й вийшов на вулицю. Прямуючи до рогу, побачив великий відділ більшовицької кінноти. Спереду відділу їхали два кіннотники й тримали на двох держалнах велике полотнище. На ньому було написано: "Мир хижинам, війна дворцам!". Уважно прочитав я той напис і задумався, ідучи до своєї квартири на Гончарівці, міркував: У нас дома в селі не "хижина", а таки гарний новий дім, отже "мир" не для нас... Але наш дім, чотири кімнати й кухня, і не "дворец" (палац), а війна ж "дворцам"-палацам. Сумно і тужно стало мені від того напису. Для нас, робив я висновок, ані війна, ані мир.

Кролевецьку чрезвычайку очолював слюсар Топіха, він працював на брянських заводах ще перед 1914 роком і там дістав більшовицький вишкіл. У 1919 році був паном життя і смерті цілого кролевецького повіту. Тюрма у Кролевіці була напхана переважно заможними селянами. Недалеко від тюрми було кладовище і там опівночі гриміли рушничні салви, а ранком, ідучи в гімназію, я бачив крізь паркан великі свіжі могили.

Місто завмерло із страху.

Через пару тижнів я приїхав на вакації додому — в село Спаське, 12 верст (коло 15 км) на південь від Кролевця. Бабуся розповіла про страшні злочини кролевецьких чекістів і в нашому селі. Вони заарештували багато заможних селян, які не повтікали. Селянина Іванька катували в льоху у дворі в Калюжного і він ревів, як худобина. Допитувалися в нього, де сховав пшеницю, чи якесь інше зерно. Закатувавши на смерть, кинули його у зборні (хата сільської управи) у "холодну" (кімната для арештантів) і там його мертвого повісили, а ранком оголосили, що Іванько вночі повісився.

Із заарештованих селян вибрали 14 душ, усіх їх вивели за село і серед білого дня розстріляли. В арештах, катуваннях і розстрілах селян брали участь не лише приїжджі чекісти, а й сільські "босяки"-волоцюги, що десь тинялися і з більшовиками прийшли в село мститися над багачами й заможнішими селянами. Колишній наймит Герещенка питає його перед розстрілом: "А чи пам'ятаєш, як вивернув з мене три карбованці за кожушок?".

Село Спаське мало свою назву від слова "Спас" — свято Преображення (6 серпня). У цьому великому селі було дві церкви: старша дерев'яна, у стилі козацького барокко, мала назву Спасова (Преображення). За "заслуги" сільських чекістів-убивців та сільських босяків, що в 1919 році кров'ю залили село, воно в 1923 році дістало назву Ленінське. Ця назва є офіційною і тепер.

Та повернімося до 1919 року. При кінці літа почала наблизитися з півдня Лівобережжя біла Добровольча армія Денікіна і вже у вересні зайняла Кролевець. Повернувся з мандрівок дідусь та й інші селяни, що переховувалися від більшовиків. Були усні й газетні вістки про великі перемоги Денікіна, був узятий Орел. Незабаром вісті затихли, а з наближенням листопада наближалися з півночі й більшовики. Перед дідусем, що йому минуло вже 64 роки, стелилася дорога в невідоме. "Босяки мене не розстріляють", — твердо сказав він, з погордою в голосі, тобто, що він не дасться їм розстріляти, не буде сидіти й чекати їх.

Десь у середині листопада вночі випав сніг. Раннім ранком дідусь запряг у сани кобилку, на сани поставив бабусину скриню і ми четверо — дідусь з бабусею, я й семирічна сестричка — вирушили на південь, в дорогу на Конотіп, бо Кролевець уже зайняли більшовики. Виїхавши за село, побачили багато саней перед нами, а оглянувшись ще більше за нами. Стали. Поприходили знайомі, один зажартував: "Ого, скільки народу їде, як на ярмарок!". Їхало коло півсотні саней. Знову тікали ті, що ховалися під час більшовицького терору й повернулися додому з приходом денікінців. У Конотопі пішли на базар, там було повно всякого краму, зокрема бочки добрих оселедців. Дідусь дивувався: "Все так, як колись було!". За більшовиків базари стояли пустою.

З Конотопу поїхали ми в село до бабусиних родичів, побули там два-три дні і знову перед дідусем стелилася дорога в невідоме, бо більшовики зайняли вже й Конотіп. Увечері дідусь радився з бабусею,

бо ранком мав виїхати, плянував він їхати на Кубань, там коло Майкопу жив його багатий родич.

"Бери, старий, і хлопця, бо босяки уб'ють...", — сумовито сказала бабуся. Запанувала мовчанка. Я критично поставився до бабусиної пропозиції. "А навіщо я потрібний босякам", — подумав я, усвідомлюючи, що я таки ще хлопець. Висловив сумнів, чи варто й мені їхати. На це озвався дідусь: "Поїдемо на Кубань, там, у Майкопі, будеш ходити в гімназію, а як більшовиків проженуть, то ми повернемося додому". Це зразу змінило хід моїх думок і настроїв. Я дуже любив подорожувати з дідусем, а до того ще й виринула надія ходити в гімназію в якомусь загадковому Майкопі. Я втішився.

Ранком дідусь і я вирушили на санях у подорож. Їхали на південь через Ромен, Миргород, Хорол і Кременчук. Що далі, то дороги все більше були захарашені денікінськими обозами. На мості через Дніпро, у Кременчуці, дідусь вїхав у ряд денікінських підвід. Тут зустріли ми й нашого родича Сергія — 18-літнього добровільця денікінської армії. Він попросив свого начальника і той дозволив нам їхати в обозі. В Олександрії на Херсонщині дідусь продав кобилку й ми пересіли на денікінський обозний віз. Прямували на Миколаїв, це була і наша мета — сісти там на пароплав і мандрувати на Кубань. Коли нарешті ми добилися до того Миколаєва й пішли на пристань, то там не було ані одного пароплава. На запити в людей про можливість подорожі на Кубань, їх відповідь була: "Брали тільки генералів", тобто денікінці в поспіху тікали, а транспорту не вистачало. Ця вістка нас дуже пригнобила. Не лишалось нам нічого іншого, як триматися денікінського обозу. З ним поїхали в Одесу, потім у Тираспіль, бо денікінська група генерала Бредова, що до неї належав і наш обоз, хотіла перейти до Румунії, але румуни не пустили. Повернули на дорогу понад Дністром — через яруги та маленькі містечка. У Новій Ушиці вже були поляки. У всіх людей в обозі відлягло від серця: від більшовиків урятувалися! Та не врятувалися від тифу. На Поділлі в кожному селі і майже в кожній хаті лежали люди хворі на тиф. На Правобережжі тоді хворіло на тиф коло 50% населення. Перед Ярмолинцями і я захворів на тиф.

Поляки пускали денікінську групу генерала Бредова до Польщі, у ній була половина українців. Вояків і старшин роззброювали і перевозили до таборів інтернованих, щоб звідти вони могли виїхати через Румунію в Крим до генерала Врангеля. Хворих на тиф скеровували до військового шпиталю у Львові. Чекали вони на транспорт у Ярмолинцях у школі, з якої зроблено ніби "шпиталь". У той шпиталь мав іти і я. Дідусь був ще здоровий, але й він у числі хворих пішов також, хоч я з ним сперечався і просив, щоб не йшов. Дідусь не хотів залишити мене самого. Кілька днів пролежали ми в тому шпиталі. Я мав високу гарячку, а дідусь був непритомний. Нарешті всіх хворих вивезли на станцію і розмістили в пасажирських вагонах, що мали двоповерхові ліжка. Дідусь лежав унизу, а я вгорі, над ним. Злізши вниз, я зауважив,

що дідусь білий. Я припав вухом до його серця, воно не билося. Я закричав: "Серце не б'ється" й заплакав. Хворі у вагоні попідіймали голови, а один з них сказав: "Це він заснув, доктор давав йому укол". Я не знав, чи вірити цим словам, чи ні. Але ліг таки на своє горішне ліжко. Через годину ввійшли санітари з ношами і приступили до діда, щоб його забрати. Я перелякався: "Куди, навіщо хочете його брати?" — розпачливо питав. Тут був і лікар, він пояснював мені польською мовою з домішкою російських слів, що дідуся треба чимскорше забрати до шпиталю і потяг зараз його відвезе. Санітари покляли діда на ноші, але я став домагатися, щоб одягли в кожух, бож надворі холодно, був кінець лютого. Вони послухали. "А шапку, шапку", — благав я. Наділи й шапку. "А чоботи, ще й чоботи" — домагався я. Але санітар якось рішуче сказав: "Ні, ні, чобіт не треба!" Діда винесли з вагона, а я ліг на своє ліжко, в цей же момент наш потяг рушив. Це мене приголомшило; навіщо ж діда виносили на якийсь потяг, що мав скорше відіхати, коли ж цей потяг зразу рушив. Якийсь неспокій і передчуття лиха огорнули всю мою істоту. Потяг швидко йшов, моя тифозна гарячка збільшувалася, і я часом забував загадкову пригоду з дідом. Ранком появився лікар-поляк, він підійшов до мого ліжка і ніби співчутливо сказав: "Дідусь умер". Я заплакав, відчувши страшний жаль за дорогим дідусем і свою самотність у чужому невідомому світі.

Поїзд прибув до Львова, і хворих денкінців розмістили у військовому шпиталі, між ними лежав і я. Десь недалеко від шпиталю була військова стрільниця, вдень чути було стріли. Вночі, в тифозній гарячці, я маячив. Мені мерещилися рушничні сальви коло крелевської тюрми, а по шпитальних сходах чув тупіт більшовиків. Тоді я стогнав і хрипло кричав, розкрив очі, коло мене стояла медсестра і по-польському питала, що зі мною, а я питав її, чи не прийшли більшовики. "Ні, ні" — казала вона заспокійливо.

Гарячка поступово минала, я вже був на порозі видужання. Яюсь раз зайшла в палату полька-санітарка, чи якась шпитальна робітниця. Була вона висока й огрядна. Повела очима по ліжках і зупинилася на моєму. Голосно по-польськи зі здивуванням питала, чи і я вояк та чого я пішов до війська. Далі давала характеристики мого вигляду, казала, що я ще дитина. Нарешті, показуючи на свої дебели груди, сказала по-польськи: "Ходи, я дам тобі цицьки!" Хворі в палаті голосно реготали, а я душився від образи.

Монотонно й нудно минали шпитальні дні й тижні, я видужував. Прокинувся неймовірний апетит, що буває після тифу. Їсти хотілося вдень і вночі. І ось тоді зайшов в палату польський ксьондз і по-польському вітав нас з Великоднем. Від нього я й довідався, що того дня був Великдень 1920 року. Відтоді почалися мої тортури. Лише я закривав очі, як перед собою бачив великодній стіл у дідовій хаті у Спаському. На ньому стояли високі паски, лежали ковбаси, барвисті яйця, печене порося тощо. Я все те бачив і не міг досягти, а так страшно хотілося

їсти. Я відкривав очі і марило зникало, а потім знову і знову з'являлося, лише починав дрімати.

Після видужання, разом з денікінськими вояками я поїхав у табір інтернованих Щепорно недалеко від Каліша. Колючі дроти і бараки-землянки, як гроби, зробили на мене страшне враження. Вже був травень, і ось тоді, як блискавка майнула вістка: "Поляки зайняли Київ!". А через кілька днів у нашому бараці появилася здоровенний "подпрапорщик" — полтавець у срібних погонах. Оглядаючись сів на нари серед українців і шептав: "До Петлюри... поляки зайняли Київ". У маленьку книжечку він записував прізвища. "І тебе записати?" — звернувся до мене. Я притакнув, не розуміючи що й до чого.

Незабаром переїхали ми у табір Олександрів, тут були високі бараки, менше дротів, а головне — давали білий хліб, що його я жадібно їв, вигодований після тифу та недостатнього харчування у Щепорно. Зустрів я знову нашого родича Сергія і односельчанина діда Хмару, що тікав із Спаського разом з нами. Я тримався коло них і мені стало трохи веселіше.

В Олександріві між гуртками українців — інтернованих денікінських вояків — ішли жваві дебати. Тут уже всі знали, що незабаром поїдемо в табір Шалково, а там є й окремі українські бараки, в які можна перейти від денікінців і поїхати в українську армію, тобто "до Петлюри". Денікінці ж мали їхати через Румунію в Крим до Врангеля. "На чорта нам той Крим", — говорили полтавці. — "Нам до Петлюри! Та й зразу на фронт!". "А там, брате, дисципліна". — з гордістю додавав інший. Я слухав усіх тих балачок і як губка всмоктував у свою фантазію оповідання й уваги про фронт. Прочитавши у Крелевці *Робінзона Крузо*, я кілька днів ходив, як п'яний, а перед очима стояли герої цього безсмертного твору. Балачки про фронт проти більшовиків були такі радісно бадьорі й сповнені завзяття, що той "фронт", як щось величне й загадкове, заповнив мою уяву.

Нарешті ми приїхали у величезний табір Шалково. Наш гурток, що змовився перейти в український барак, зайняв разом місце на нарах. Довідалися, де той український барак, хоч він відгороджений, але в дроті є велика діра, і ми завтра через неї проскочимо. Увечері я підійшов до дротяної огорожі, що відділяла український барак. Коло нього саме відбувалася вечірня "повідка". Коло сотні людей виструнчилося у двох рядах. Після звичайного читання наказів, вони гуртом відспівали молитву, а потім пролунало врочисто й могутньо: "Ще не вмерла Україна...". Я перший раз у житті почув цю пісню, від зворушення в мене, здавалося, настовбурчилося на голові волосся, а по спині дрижаки. Перший раз почув український національний гімн не в Україні, а в Польщі за колочим дротом...

На другий день наш гурток непомітно зібрав свої мізерні манатки і ми всі разом майже бігом кинулися до дверей. За нами зчинився крик, свист, лайка, биття у бляшаний посуд — то решта мешканців барака,

вірні денікінці, проводили "ізмєнників", що покидали їхні ряди. Вирвавшись від денікінців, ми досить зручно через дірку перейшли в український барак. Комендант і мешканці приязно і з усмішками нас прийняли. Лежали ми на горішніх нарах, розважалися, як хто міг. Старшина показував малюнки українських уніформ і військових відзнак старшин і підстаршин Армії УНР. Шкода, що більше тижня пролежали на нарах без зайняття і ніхто ані слова національного освідомлення, чи якоїсь глибокої інформації нам не дав. Мабуть, не було кому цим зайнятися.

Через тиждень почав лаштуватися транспорт. Пішки пішли ми на станцію, де зформувався довжелезний ешелюон з товарових вагонів. Напхано нас у вагон стільки, що, полягавши ввечері на підлогу, нам тяжко було обернутися на другий бік, — лежали, як оселедці в бочці. У старшинських вагонах такої тісноти не було. З одного вагона, на середині ешелюону, повівав великий жовто-блакитний прапор. Потяг наш часто стояв на запасових коліях, цілу добу нічого не їли, аж у Львові дано нам якоїсь несмачної юшки. Але ніхто не нарікав. Нарешті, хоч страшенно перетомлені й голодні, але живі і здорові, прибули ми в містечко Ланьцут та розташувалися в мурованих казармах.

Через кілька днів зібралися всі юрбою на великій площі між казармами. Стояли тут ті, що недавно приїхали зі Щалкова, і ті, що вже були в Ланьцуті. Старшина став спереду і голосно оголосив: "Кіннотники нехай виходять і шикуються коло барака 7-го, гармаші коло 5-го, піхота коло 3-го. Старі і малі стоять на місці". Я стояв коло нашого односельчанина діда Хмари, він шепнув мені: "Миколо, стій коло мене, так ми будем на кухні їздити". Слово "кухня" різнуло мої вуха, я презирливо низав плечем і почимчикував до бараку число 7 — до кінноти... Тут усі вояки вишикувалися в один ряд, і сотник, почавши від крайнього, кожного випитував, де й коли служив він у кінноті. Мій сусід ліворуч на сотникове запитання відповів: "У кінній розвідці лейб-гвардії Волинського полку". Сотник перевів очі на мене: "А ви де служили?" — запитав. "У кінній розвідці лейб-гвардії Волинського полку", — повторив я слова сусіда. Сотник легенько всміхнувся і сказав: "Ви йдїть до бараку ч. 3", — тобто до піхоти. Близькі вояки всміхалися, я вийшов з ряду засоромлений, здавалося й земля підо мною хиталася, і пішов до піхоти. — Ех, сотнику, сотнику, думаю я тепер, пишучи ці рядки, коли б ти сказав мені: "Иди, хлопче, туди, де ти стояв, коло діда Хмари". Скільки страждань і фізичних мук минуло б мене! Але... і не зустрівся б з Головним Отаманом.

Коло піхотного барака бунчужний запитав мене: "Скільки тобі років?". Я підвищив і відповів: "Пятнадцять". Бунчужний сказав стати в ряд. Я не низький і у своєму віці був уже трохи вищий від низькорослих вояків, що стояли ліворуч від мене. Це завжди мене підбадьорювало.

У піхоті була муштра, а через кілька днів усі отримали зеленаво-сірі уніформи. На мундирах були гудзики з тризубами, на кашкеті також

тризуб. Уніформу для свого росту я швидко вибрав, але вона висіла на мені, як на кілку, я був дуже тонкий. Трагедія була з черевиками, — всі були завеликі на мою ногу. Нарешті надів такі, що нога в них не ховзалася, бо вони зсохлися і пізніше, у марші, немилосердно терли та здирали на ногах шкіру. Одягнувшись у нові уніформи, ми отримали російські рушніці без набоїв, на віз склали свої бідні речі, якусь торбинку з білизною тощо. Я поклав у мішок мою єдину дорогоцінність — гімназіяльне пальто, що його дідусь замовив для мене у крелевського кравця, щоб він пошив його "на виріст", коли я вступив до підготовчої кляси гімназії. Годі воно було мені до п'ят, тепер же ледве сягало до колін.

У нових уніформах, з рушніцями на плечі, по чотири в ряд, вишикувалася довга колона українського війська і з казармної площі рушила на станцію. Було коло восьми сотень. Переходили через місто. Наша сотня, при кінці колони, сходила на горбок, а перед нами внизу було видно початок колони. Чудовий маєстатичний вигляд! На сонці виблискували рушніці, вногу рухалася величезна колона, як одна істота, об'єднана одним духом і гордим бажанням: На фронт! На фронт! За мрію — Україну! У такому настрою, можливо, йшли колись хрестоносці визволяти Святу Землю, як ішли ці добровільці "до Петлюри" — визволяти Україну.

На станції знову розмістилися в товарних вагонах, тепер не було так тісно, як у подорожі зі Щалкова. Надходив вечір, лише ранком ми пили якусь темну рідину, що звалася "кава". Обіду ніякого не отримали, вирядили нас на станцію голодних. Харчувати мали нас "союзники" — поляки. Коло вагонів почали вештатись якісь цивільні люди, вони купували й міняли у вояків їхні бідні речі, платили натурою й давали польські марки. Харчування в Ланьцуті, як і в усіх польських таборах, було напівголодне, а сьогодні й цілий день нічого не їли. Я витягнув з мішка свою реліквію — гімназіяльне пальто з блискучими гудзиками й петлицями. Воно було зім'яте і прилиняле, але сукно було добре і ціле. Коли перший раз одягнув його в Кролевці, то, здавалося, немов відразу виріс. З великим жалем узяв те пальто, немов власну шкіру, і підійшов до цивільного гандляра. Він оглянув пальто і спитав, скільки хочу за нього, а я спитав, що він дасть за нього. Гандляр протягнув мені півбуханця хліба. Я розумів, що це аж надто мало, але що ж я мав робити? Так же хотілось їсти. Я віддав пальто і взяв півбуханця. Всіли у вагони, і ввечері потяг рушив у напрямі Галичини.

II

Швидко котився наш поїзд з Ланьцуту на схід, минаючи галицькі вузенькі нивки й хвилясті горбки. Був початок липня 1920 року. Надходила критична доба польсько-більшовицької, а разом з тим і українсько-московської війни. Українська армія тримала проти-

більшовицький фронт у Галичині. В поїзді розійшлася чутка, що маємо зупинитися в штабі Головного Отамана, а потім у штабі армії, де нас розділять по дивізіях. Увечері вже всі у вагоні знали, що завтра на станції Хриплин в районі Станіславава буде перегляд війська й буде там сам Петлюра. "Буде Петлюра, буде Петлюра..." — говорили півголосом козаки, їхні лица ясніли й зраджували внутрішнє напруження. Майже кожний з них ще дома, не лише на Правобережжі, а й на широких просторах Лівобережжя, і на Херсонщині, чув це ім'я, що доходило до найглухіших хуторів. І ось завтра доведеться побачити Петлюру — свого начальника, свого вождя. Не генерала й не міністра, яких є багато, а того, хто живе в серцях мас і є живим символом розбудженої України, що *збройно* бореться за своє свідоме буття.

Поїзд зупинився. Невеличка станція Хриплин. Військо вийшло з вагонів і вишикувалося двома довгими рядами вздовж залізничних рейок. Ні початку, ні кінця наших рядів не видно. Станційна будова десь спереду, коло нас іззаду залізнична будка з садком, а перед нами кілька залізничних рейок і порожні вагони нашого ешелюну. Довго напружено очікуємо, сонце пече. Нарешті здалеку чути команду, що нам передають: "Струнко! Вліво глянь! Панове старшини!". Стаємо струнко й повертаємо голови ліворуч, але бачимо лише груди вояків у нашому ряді. За хвилину команда: "Вільно!". Аж через чверть години бачимо далеко на лівому крилі невелику групу з 5-6 людей у військових одностроях, а між ними людину в цивільному одязі. Це Головний Отаман із штабом. Група дуже повільно і майже щільно посувається вздовж переднього ряду війська, коротко зупиняючися через кожні три-чотири кроки. Минає ще кільканадцять хвилин і група вже досить наблизилася до нас — до правого крила. Виразно видно, як спереду йде Головний Отаман, — середнього зросту, одягнений у літнє сіре європейське вбрання, що гарно огортає його постать; він тримає капелюх у руках, а густе волосся, притрушене, ніби попелом, сивиною, старанно зачесане набік. Він пильно вдивляється у два ряди війська й через кожні три-чотири кроки зупиняється та кількома реченнями обмінюється з поодинокими козаками. Говорить ласкаво й привітно. Запитусь: звідки, де служив? Багато є таких, що вже воювали під його прапорами: з ними Головний Отаман говорить трохи довше, згадує славні минулі бої. Після кількох речень, що ними обмінявся з вояком, запитусь: "А чи й під Вапняркою були?". У липні-серпні 1919 року там Третя, названа Залізною, дивізія вела з більшовиками довгі і криваві бої, що закінчилися перемогою цієї дивізії.

Я цілком певний, що він зупиниться коло мене. Починаю хвилюватися, боюся лише одного: щоб не показатися перед ним хлопчиною, що йому зовсім не місце в цьому ряді. А Головний Отаман уже лише три кроки ліворуч від мене. Коли він розмовляє, півколом стоять коло нього ті, що його супроводять. Вони майже всі вищі від нього, дехто на цілу голову. На них блискучі уніформи, реміння зі зброєю, золоті зірки і

паски на комірах, золоті шnurки на кашкетах. І між ними так яскраво вирізняється літнє сіре вбрання Головного Отамана. Він наближається, веде поглядом по вояцьких обличчях і зупиняється на моєму. Стає передо мною. З веселою усмішкою підіймає свою руку й кладе на моє плече. Запитає, скільки мені років. Я збільшую свої роки на два з половиною та кажу: — "Шістнадцять". — "А як же ти попав у військо?" — питає далі Головний Отаман. Тема складна. Я глянув на старшин довкола нього: більшість байдужа, а один з них, величезний брнет із вродливим смаглявим лицем, схилив трохи голову на бік, очікуючи моєї відповіді. На хвилину я розгубився. Але знову перевів погляд на Головного Отамана і забув про все оточення; власне, воно злилося з полем, що було довкола, і порожніми вагонами, що стояли перед нами. Перед собою я бачив лише великі добрячі блакитно-сірі очі елегантного пана в сірому вбранні й сорочці з відкладним комірцем, що мала блідо-ніжну вишивку хрестиками. Коли він підносив свою руку, я зауважив таку ж вишивку й на чохла рукава. На секунду та вишивка прикувала мою увагу й десь у підсвідомості блиснув образ далекого Кролевця; там дядько Данило — повітовий кооператор — мав на сорочці таку ж вишивку, лише ця передо мною ніжніша. А блакитно-сірі очі сміялися, усміхалися й уста.

Від виїзду з дідової хати в листопаді 1919 року до липня 1920-го минуло в моєму житті не вісім місяців, а пройшла ціла вічність. Поневіряння під час мандрівки зимою через цілу Україну, тиф, смерть любого дідуся, польський шпиталь, табори за колючим дротом — усе це віддалило в якийсь інший далекий світ рідні сторони й тепло дідової хати та бабусиною серця. Після дідової смерти ніде не зустрів людини, яка б хоч трохи зацікавилася загубленим хлопцем та щось йому порадила. Для всіх людей довкола — вояків багато старших від мене — я був лише "пацан", щось як живий предмет. І ось перший раз, від виїзду з дому, я зустрів надзвичайну людину, що поклала руку на моє плече і з якоюсь особливою ширістю й добротою до мене всміхалася. І від цієї усмішки, і від добрих очей, і від цілої постаті Головного Отамана в мою напівдитячу, напівюнацьку душу війнуло якимсь теплом рідних сторін і надзвичайним спокоєм. Після хвилевої павзи я коротко розповів, як я попав у військо. "А скільки ж десятин землі було в батька?" — запитав Головний Отаман після мого оповідання.

Це питання було для мене таке несподіване і таке ніби інтимне, що підняло в моїй душі цілу бурю різних почувань. Я стрепенувся від нього, як підстрелений птах. Гаж через "десятини" ми тікали з дому, через батькову й дідову заможність постала вся моя трагедія. Ах! Десятини... десятини я дуже зменшив. Це сталося тому, що в моїй підсвідомості лишили слід певні образи й розмови з рідного села. Було це під час короткої відсутності більшовиків на Чернігівщині, десь перед протигетьманським повстанням. Я з батьком сидів у неділю на лавочці під ворітьми у сусідів — статечних хазяїнів — середняків. Розмовляли

про політику, в центрі якої були... десятини. Сусіди-середняки міркували, хто б для них був найбільш "підходящий". Більшовики й Денікін, що про нього вже чули, були крайності, а вони, середняки, шукали середини. "Нам би так підходив Петлюра..." — казав сусід, що жив напроти нас. Решта співрозмовців з ним погоджувалася. Лише мій батько мовчав. Я відчував, чому він мовчить: за нього промовляла наша величезна садиба, що була напроти, і кількість десятин нашої землі. Для нього, — міркував я тоді, — Петлюра, мабуть, "не підходить". І ось через два буремні роки легендарний Петлюра стояв передо мною і з ласкавою усмішкою питав: "А скільки ж десятин було в батька?". "Гридцять!", — сказав я непевним, придушеним голосом, тобто назвав лише третину. Сказав стільки, скільки було, на мою думку, "потрібно Петлюрі". Я ще мав, у якійсь мірі, дитячу психологію пристосування до оточення. І підсвідомо хотілося й мені бути "підходящим" для Петлюри хоч десятинами мого батька. Хоч чимсь зблизитися до цієї чарівної людини.

Головний Отаман пішов далі, залишаючи назавжди в моїй душі ласкавий погляд своїх очей. Мені було неприємно, що я сказав йому неправду. Але ж клубок почувань, що зануртували в мені після його запитань, примусив мене зменшити кількість батькових десятин і підвищити роки мого віку, щоб таки бути "козаком", як він з усмішкою мене назвав. Я підсвідомо хотів стати "петлюрівцем".

Після перегляду війська ми знову сіли у вагони і під час короткого маневрування нашого поїзду побачили на бічній колії три чи чотири пасажирських вагони. У них містився Головний Отаман зі своїм штабом. Коли вже наш поїзд поїхав на головну колію і від'їжджав з Хриплина, ми побачили між коліями Головного Отамана, що поглядом проводив кожний вагон із своїми козаками. Коло нього стояла лише маленька дівчинка — донька.

Відтоді я не можу забути особистого чару С. Петлюри, його безпосередности й ласкавості, що нею він, мабуть, і з'єднував людські серця. С. Петлюра, яким я його побачив, був людиною серця. У спогадах Ісаака Мазепи читаємо, що коли Головний Отаман промовляв у найтяжчий момент боротьби до своїх козаків, то багато з них плакали. Коли ж письменниця Старицька-Черняхівська промовляла на одному засіданні, кажучи, що селянські маси вже свідоміші й чекають лише Петлюру, то він також заплакав і покинув засідання. Але це зовсім не значить, що С. Петлюра був "сльозоточивий". О, далеко ні! Коли треба було, він був дуже твердий та рішучий і не мав тоді жадних сентиментів. Між його генералами й полковниками було чимало військових фахівців генерального штабу з досвідом першої світової війни. Вони цінили й шанували С. Петлюру, як свого начальника і свого вожда. Симона Петлюру — цивільну людину — що став душею української армії, завдяки величчю власної душі. І його запит про кількість десятин землі в мого батька свідчив, як глибоко знав і відчував він нерв і пульс

української революції, розуміючи всю фатальність проблеми десятин. Боровся і вів своє військо не лише до десятин, а до величнішої й універсальної мети — до нації і держави. І про неї, у коротких павзах між фронтowymi роз'їздами, говорив мудрі й ясні слова, що нам тепер видаються сказаними не року 1919, а сьогодні, чи вчора.

Модерні держави, зокрема західних сусідів України, були створені дозрілими націями. Україна, в добу С. Петлюри, мусіла формуватися у націю і рівночасно творити свою державу під час війни з Москвою. Завдання, що його жадний народ не зміг би виконати. С. Петлюра, мабуть, самотній це розумів і вважав, що сам факт збройної боротьби за свою державу був і великим націотворчим чинником.

У листопаді 1919 року, коли армія опинилася на маленькому клаптику української території, оточена ворогами і хвора на тиф, С. Петлюра не зневірився. На нараді командирів частин, що змалювали всю безвихідність військової ситуації, він сказав, що армія збройною боротьбою творить також і українську націю. Годі їй було вирішено йти в запілля ворога — у славний Зимовий Похід, що щасливо й переможно скінчився у травні 1920 р.

Два чинники — націотворчий і державотворчий — у збройній боротьбі поєдналися в особі Симона Петлюри й він став символом національного й політичного самостійництва українського народу в 1918-21 роках.

Вороги, стараючися принизити боротьбу України за державність, ототожнювали її лише з діяльністю С. Петлюри. Цим вони мимохіть ширили його популярність та підносили це ім'я до значення символу, що в ті часи був дуже потрібний для українських мас.

За дротами, у польських таборах, кілька тисяч українців добровільно покинули ряди денікінців, наражаючися, на початках акції, не лише на шикани, а й на биття. Політичної, чи національної свідомості було в них дуже мало, або й не було ніякої. Орієнтувалися вони на свій інстинкт та на символ: ішли "до Петлюри". А коли б у ті часи не було цього символу — Петлюри? З певністю можна сказати, що в тих безнадійних обставинах збройна боротьба України за державність не тривала б майже чотири роки. У цьому, на мою думку, і є історичне значення й заслуга Симона Петлюри.

Моя хлоп'яча мрія — фронт — таки здійснилася. Після перегляду війська і розмови з Головним Отаманом, я опинився на фронті з рушницею в руках і набоями на поясі, що все разом важило більше фунтів, ніж мені було років.

Став наймолодшим фронтowym вояком Армії УНР у 1920 році! Свистіли кулі, над головою рвалися шрапнелі, а недалеко вибухали гарматні стрільна й обсіпали грудками землі. Цілі дні без їжі, а цілі ночі

в маршовому поході, під час якого я часто бував босий, бо позбувся тих зсохлих черевиків з Ланьцута, які поздирали мені шкіру на ногах. Смерть від кулі та виснаження часто заглядала мені в очі, та, мабуть, материні молитви врятували мені життя. Моє козакування було також свого роду експериментом: що і скільки може витримати людська істота у 13 і пів року свого віку. Все те було понад сили хлопця. Бунчужний, командир сотні чи куреня повинні б післати мене в обоз поганяти коні. Цю роботу там виконували здоровенні козарлюги, чи, як фронтовики їх називали, "обозні криси".

Коли б я не відійшов від діда Хмари в Ланьцуті, то напевно їздив би з ним на кухні і не зазнав би фронтових мук. Але тоді... я не розмовляв би з Головним Отаманом і не боровся б із зброєю в руках за Україну у неповних 14 років свого віку! Ні, не шкодую, що я хлопцем був на фронті. Я гордий на своє хлоп'яче козакування! Воно вище й дорожче у моєму житті від усіх моїх життєвих досягнень.

Після довгих і довгих років життя на чужині у моїй душі ясніє образ: ще хлопчиною стою з рушницею коло стопи, чую на своєму плечі руку та дивлюся в очі великого українця і мого вождя, що мав у своєму серці безмежну віру, надію і любов до свого народу й батьківщини. І від тепла і світла цього образу жевріє в глибинах душі надія, що такі ешельони, як стояв у Хриплині липневого дня 1920 року, ще йтимуть по українській землі, а їх проведитиме поглядом новий Петлюра.

3 міжнародної преси

Італійська газета *Unita* звітувала 14, 15 і 16 січня ц. р. про перебіг триденного семінара провідних членів Італійської комуністичної партії, що проходив п. з. "Проблеми історії СРСР". Багато учасників зайняли критичні становища до розвитку подій, які проходили в СРСР за останні десятиліття, звертаючи увагу передусім на брак демократичних свобод. Один з промовців, доповідаючи про недоліки в радянській правничій системі, скритикував нову конституцію СРСР за недопущення проявів повної системи політичних прав.

Італійські комуністи відбули семінар подібного характеру вже два роки раніше, на якому велися розмови про польський післявоєнний період за комуністичної влади. Про це *Юніта* свого часу мало згадувала.

Заплановано відбути в майбутньому подібні семінари, на яких італійські комуністи хочуть переглянути ряд таких питань, як відсталість СРСР в економічно-суспільній площині й у державних установах, розгляд 20-го конгресу КПРС, структура радянського суспільства і роля СРСР в інтернаціональній сфері.

Німеський журнал *Menschenrechte-Schicksale-Informationen*, який появляється що два місяці в Франкфурті над Майном, містить матеріали до справи оборони людських прав. У числі за січень-лютий ц. р. поміщено повідомлення з 14 грудня м. р. про арешт і звільнення Петра Вінса та про інших членів Української групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

У списку надісланих до журналу книжок включено працю *Politische Gefangene in der Sowjetunion*, R. Piper Verlag, München (Політичні в'язні в Радянському Союзі), 216 стор., 10 нім. марок. Матеріали до книжки приготували В. Бассман і Анна-Галя Горбач.

30 січня ц. р. Комісія американських законодавців для слідкування за порушеннями людських прав запропонувала членам Нобелівського інституту в Осльо, Норвегія, відзначити премією миру всіх членів Громадських груп сприяння виконанню Гельсінкських угод у СРСР. Пропозиція мотивована великою моральною відвагою, яку виявили члени Гельсінкських груп, коли вони поставили своє життя на службу мирові і гідності всіх народів, за що багато з них заплатили жахливу ціну.

У списку подані: М. Руденко, О. Тихий, М. Матусевич, М. Маринович і Л. Лук'яненко — члени Української групи; О. Гінзбург, Ю. Орлов, А. Шаранський, М. Ланда і А. Марченко — члени Московської групи; В. Петкас і Ф. Серабов — члени Литовської групи; З. Гамза-хурдїй, М. Костова і Г. Гольдштайн — члени Грузинської групи.

Вишеназвану пропозицію підписали: голова Комісії Данте Фасцел, члени американського Сенату Клейборн Пел, Річард Дж. Кларк, Річард Стонн, Кліффорд Кейс і Боб Дол і п'ять членів Конгресу: Джонатан Бінгам, Пол Саймон, Сідні Єйтс, Джон Бюканан і Міллісент Фенвік.

■

У швайцарському місті Белінцона влаштовано між 18 лютого і 9 березня своєрідне "Міні-Б'єннале". Частина виставок Венеційського фестивалю була туди перенесена, як також там відбулися окремі зустрічі інтелектуалістів. 22 лютого темою симпозіюма був рух опору в Східній Європі. Між доповідачами виступав Леонід Плющ, що говорив про український культурний ренесанс 1960 років та його нищення. Недавно опубліковано восьмий том збірника *Іль Маніфесто*, що містить матеріали студійних днів лівих діячів у Венеції напередодні Б'єннале 77. Темою його було: "Влада й опозиція в пореволюційному суспільстві". У збірнику опубліковані два виступи Л. Плюща: "Або будемо боротися спільно, або разом згинемо!" та "Зауваження до релігійної ситуації в комуністичних країнах".

■

У бюлетені *The Right to Believe* ч. 4 за м. р., що друкується в Англії заходами теологічної школи в Кестон, згадано коротко про перебування Кентерберійського архієпископа Англiканської церкви Ф. Д. Коггана в Києві під час поїздки по СРСР. Архієпископ Когган відвідав і родину Георгія Вінса, видатного провідника баптистського руху та оглянув його церкву. Англійська телевізійна сітка БіБіСі зфільмувала ці відвідини архієпископа для передачі в програмі п. н. *Everyman*.

■

У західнонімецькій газеті *Hildesheimer Allgemeine Zeitung* від 14 лютого ц. р. надруковано коротку статтю про місцеву спільну церковну відправу українського, німецького і литовського священників, присвячену ув'язненому українському православному священникові о. В. Романюкові. Автор статті згадав причини ув'язнення та подав уривки із звернення о. Романюка до редакції ватиканської газети *Osservatore Romano*. Також газета *Kirchen-Zeitung*, яка виходить у м. Гільдесгайм, помістила подібну вістку 26 лютого ц. р. Газета *Kirchenbote*, що є

органом епархії м. Оснабрюк (Західня Німеччина) навела 1 січня ц. р. уривки із звернення о. Романюка до згаданої ватиканської газети і накреслила причини його арешту та строк ув'язнення.

Лондонський щоденник *Times* від 6 лютого ц. р. помістив репортаж Кліффорда Лонглі про Данила Шумука, в якому подано його біографію та причини арештів і ув'язнень. Лонглі згадав загрозливий стан здоров'я Шумука та поінформував читачів, що Шумукові лишається ще половина строку ув'язнення і п'ять років заслання.

3 життя українців у світі

На початку цього року появилася англійською мовою перша повна бібліографія матеріалів українського самвидаву п. н. *Nonconformity and Dissent in the Ukrainian SSR. 1955-1975: An Annotated Bibliography*, Cambridge, Mass., 1978, 245 стор. 8.50 дол. (*Рух опору в Українській РСР 1955-1975: анотована бібліографія.*) Юрій Лібер і Анна Мостович опрацювали бібліографію, яка вийшла друком заходами Гарвардського українського наукового інституту в серії дослідів і документів. Книжка охоплює раніше опубліковані на Заході українською, російською й англійською мовами матеріали, що їх видали самвидавним шляхом члени українського руху опору, єврейських домагань на еміграцію, релігійних угруповань та російського громадського руху опору в межах Української РСР.

Від 16 до 18 лютого ц. р. пройшла в приміщеннях університету Невади в Ріно (США) щорічна Конференція західньої славістичної асоціації, на якій були присутні українські вчені з Америки й Канади. Учасники конференції прослухали ряд доповідей щодо справ СРСР та країн Східньої Європи в ділянці політичних наук, з історії царської Росії та про методи навчання слов'янських мов.

Цієї весни появилася книжка Юрія Гарнавського п. н. *Meningitis, A Work of Fiction*, Fiction Collective, New York, 1978, 158 стор. (*Менінгіт*). Твір містить 18 прозових оповідань, має тверду та паперову обкладинку у виконанні Кетлін Кері. У нашому журналі за місяць лютий ц. р. друкувалося з цієї книжки оповідання п. н. "Бар Едді".

■
Минулого року вийшла збірка оповідань сучасного радянського українського прозаїка Анатолія Дімарова англійською мовою п. н. *Across the Bridge*. Melbourne, 1977, 198 стор. (*Через міст*). Юрій Ткач переклав оповідання і написав короткий вступ, а обкладинку книжки кишенькової величини оформила Ольга Когут. У збірці надруковано п'ять коротких і одне довше оповідання, які автор написав, черпаючи з переживань своїх раних літ.

■
Накладом Об'єднання колишніх вояків УПА в США й Канаді вийшла друком уже друга з неперіодичної серії книжка п. н. *Litopus Української Повстанської Армії*, вид. "Літопис УПА", Торонто, 256 стор., 8.00 дол. Книжки про історію УПА редагує колегія під керівництвом відповідального редактора Євгена Штендери та співредактора Петра Потічного. Обидва томи містять оригінальні матеріали і документи про бойові дії УПА під час німецької окупації Волині і Полісся. При кожній книжці подано довідник місцевостей, осіб та словник неясних назв, термінів тощо. Кожний поміщений документ має резюме англійською мовою. Обкладинки роботи Мирона Левицького.

Цього року появилoся також друге доповнене видання першого тому *Litopus УПА* та готувляться до друку третя і четверта книжки серії п. н. "Чорний ліс".

■
В югославському журналі *Riječi*, що виходить у м. Сісак, (Хорватія), появилися в ч. 3 за м. р. переклади віршів Віталія Коротича й Ігоря Калинця. Срджан Дж. Рашковіч переклав шість віршів Коротича і одну довшу поему Калинця та подав короткі біографічні дані про обох поетів, підкресливши, що це вперше їхні вірші появилися в перекладі на хорватську мову. Рашковіч уже раніше друкувався в інших югославських літературних журналах і газетах.

■
Тижневик будівельної індустрії *Engineering News-Record*, який виходить заходами будівельної фірми МакГрав-Гіл у Нью-Йорку, повідомив 16 лютого ц. р., що в Нью-Йорку відзначено Евстахія Яроша як одного з 30 осіб під час бенкету, на якому вибрано Мужа року американської будівельної індустрії на 1978 рік. Яроша, головного інженера в одній з нью-йоркських дорадчих інженерських фірм, відзначили колеги за його плян нового на північно-американському континенті типу "каблево-скріпленого моста". Тепер будується міст цього типу довжиною на 1235 стіп через Міссісіпі близько Нью-Орлінс (США). Довжиною він займає 3-тє місце в світі з мостів цього роду, а перше в Америці.

10 березня ц. р. стало відомо із західної преси, що вже 13 лютого ц. р. Верховна Рада СРСР, за підписом голови президії Л. Брежнєва, позбавила генерала Петра Г. Григоренка радянського громадянства. Ця вістка облетіла світ і коментувалася в численних засобах публічної інформації. Подаємо газети, які містили ширші звідомлення про цей вияв радянської "гуманности": *Chicago Tribune* (США), *Corriere della Sera* (Італія), *Le Figaro* (Франція), *The Guardian* (Англія), *Neue Zürcher Zeitung* (Швейцарія), *The New York Times* (США), *Newsweek* (США), *The Times* (Англія) і *The Washington Post* (США).

Інформаційне бюро Українського Конгресового Комітету Америки (УККА) у Вашингтоні влаштувало 30 березня ц. р. пресову конференцію з приводу засуду двох членів Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Миколи Матусевича і Мирослава Мариновича, а теж з приводу суду над третім членом тієї групи Петром Вінсом. Конференцію вів керівник бюро УККА Юрій Нестерчук, а участь у ній взяли кореспонденти міжнародних та американських пресових агентств, газети *Вашингтон Пост*, радіостанцій та ін. Центральною постаттю на конференції був генерал Петро Григоренко, якому Президія Верховної Ради СРСР відібрала радянське громадянство. Григоренко сказав, м. ін., що строки сім років ув'язнення та п'ять років заслання, що їх суд дав Мариновичеві і Матусевичеві — це "жорстокі засуди" і закликав громадську опінію світу виступити на оборону засуджених та інших діячів руху опору на Україні та в СРСР узагалі.

Юрій Майвський

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У листопадовому числі нашого журналу за 1977 рік у примітці від редакції до статті Валентина Садовського "Центральна Рада та її роль у відновленні української державности", на стор. 40, подано, що В. Садовський помер у Лук'янівській в'язниці в Москві. Мало бути: в Києві.

У статті Михайла Добрянського "У трикутнику: Польща — Україна — Росія", в числі за січень ц. р., стор. 69, рядок 13 знизу, трапилася помилка: пропущено два слова. Правильний текст цілого речення такий: Бо існує причинний зв'язок між взаєминами польсько-українськими і українсько-російськими.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Аркадій Любченко*: Його таємниця. У 45-і роковини смерти Миколи Хвильового.
19 *Григорій Костюк*: Трагічний фінал. До 45-річчя від дня смерти Миколи Хвильового.
35 *Олександр Смотрич*: Три короткі оповідання.
42 *Вікторія Варварова*: Поезії.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 44 *Богдан Кордюк*: Євген Коновалець — військовий і політичний організатор.
54 *Яків Сусленський*: Українці в боротьбі за статус політичних в'язнів.

НА АКГУАЛЬНІ ТЕМИ

- 67 Розмова з ген. Петром Григоренком.
79 *Мирослав Прокоп*: Єврокомунізм — ілюзія чи дійсність?
91 *Василь Маркусь*: Перед сумлінням світу (II). Нотатки про венетійське Б'єннале 77.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 106 *І. В. Манастирський*: Чи так годиться відповідати?
109 *Д. Козій*: Кілька слів на оборону Івана Зілинського.

СПОГАДИ

- 110 *Микола Кушніренко*: Зустріч з Головним Отаманом.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 *Юрій Майвський*: З міжнародної преси.
125 *Юрій Майвський*: З життя українців у світі.
127 Просимо виправити.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito "Renacimiento" Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich c/o Oiring Shimshon 692/7 Askelon
<i>Канада і США:</i>	Nina Ilytzyj 875 West End Ave., Apt. 14 B New York, N. Y. 10025
	G. Lopatynski 875 West End Ave., Apt. 14 B New York, N. Y. 10025
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschnikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 62 Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуела	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вплат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олекси Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA